

XIV. Yüzyıl Rifâî Şeyhi İbnü's-Serrâc'ın Tasavvufî Düşünceleri

M. Necmettin BARDAKÇI*

M. Saffet SARIKAYA**

Nejdet GÜRKAN***

Özet

İbnü's-Serrâc, XIII. yüzyılın son yarısı ile XIV. yüzyılın ilk yarısında Şam'da yaşamış bir Rifâî şeyhidir. Ömrünün bir kısmını kadı olarak görev yaptığı Güney Doğu Anadolu'da, Fırat havzasında geçirmiştir. Yaşadığı dönemde Şam bölgesine bağlı olan Adıyaman, Besni, Kâhta, Urfa, Harran, Suruç, Birecik, Mardin ve Hakkâri gibi şehirlerde yaşayan tasavvuf şeyhleri ve zümreleri hakkında verdiği bilgiler ilk elden olduğu için önemlidir. Onların menkıbelerine *Tüffâhu'l-ervâh ve miftâhu'l-irbâh* adlı eserinde geniş bir şekilde yer veren İbnü's-Serrâc, tasavvufî düşüncelerini *Teşviku'l-ervâh ve'l-kulûb ilâ zikri Allâmi'l-guyûb* adlı eserinde açıklamıştır. Bu makalede İbnü's-Serrâc'ın hayatı, eserleri ve *Teşviku'l-ervâh* adlı eserinden hareketle tasavvufî düşünceleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: İbnü's-Serrâc, tasavvuf, menkıbe, tâlib.

Mystical Thoughts of the 14th Century Rifai Sheikh Ibn al-Sarraj

Abstract

Ibn al-Sarraj is a Rifai Sheikh, who lived in Damascus between the second half of the 13th century and the first half of the 14th century. He spent part of his life serving as a Muslim judge in the Euphrates river basin in the Southeastern Anatolian region. He is a significant figure because he gives first-hand information about Sûfî sheikhs and communities in Adıyaman, Besni, Kahta, Urfa, Harran, Suruç, Birecik, Mardin, and Hakkari which were under the administration of Damascus at the time. Ibn al-Sarraj, who related considerably sûfî sheikhs' anecdotes and narrations in his *Tuffâh al-arvâh and miftâh al-irbâh*, explained their mystical views in his work *Tashwiq al-arvâh va'l-qulûb ilâ zikri Allâm al-quyûb*. In this paper, the works and life of Ibn al-Sarraj and his mystical thoughts with reference to his work *Tashwiq al-arvâh* will be presented.

Keywords: Ibn al-Sarraj, mysticism, hagiography, disciple.

* Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (menbardakci@gmail.com)

** Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (msaffets@yahoo.com)

*** Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (nejdetgurkan@hotmail.com)

Giriş¹

Tam adı, Muhammed b. Ali b. Abdurrahman b. Ömer b. Abdülvehhâb b. Muhammed b. Tâhir el-Kâdi İzzeddin Ebû Abdullah b. es-Serrâc ed-Dımaşkî eş-Şâfiî olan İbnü's-Serrâc'ın –kaynakların hakkında verdiği bilgiler sınırlı olmasına rağmen– eserlerinde kendisinden ve çevresinden bahsetmesi, hayatıyla ilgi bazı hususları tespitte imkân vermektedir. İbn Hacer, onun Ahmed b. Şeybân (ö. 675/1276-1277)'dan hadis dinlediğini, Kâhta'da kâdılık yaptığını ve Zilhicce 747/1347 vefat ettiğini bildirir.² İbn Kâdi Şühbe de aynı şekilde onun Birecik'te kâdılık yaptığını ve Zilhicce 747/1347'de Kâhta'da vefat ettiğini haber verir.³ Bağdatlı İsmail Paşa ise müellifi “İbn Murâbit” olarak kaydetmiştir.⁴ Ancak bu adlandırma konusunda ne İbnü's-Serrâc'ın eserlerinde ne de başka bir yerde böyle bir ima vardır. Onun *Teşvîkü'l-ervâh* ve *Tüffâhu'l-ervâh* ile ilgili verdiği 721/1321 telif tarihi muhtemelen edebiyatla ilgili yazdığı *Zevâhiru'l-fıkr ve cevâhiru'l-Fakr* adlı esere aittir.⁵

İbnü's-Serrâc'ın babasının kadı olması sebebiyle bazı ilim ve kültür merkezlerinde bulunduğu ve entelektüel bir çevrede yetişerek iyi bir eğitim aldığı anlaşılmaktadır.⁶ O, 701/1302'de Besni'ye kâdi olarak tayin edilmiş, yaklaşık üç yıl sonra 704/1304-1305 yılında görevinden azledilmiştir.⁷ 710/1310-1311 yılında ikinci kez Besni'ye tayin edilen, daha sonra

- 1 İbnü's-Serrâc'ın hayatı, eserleri ve tasavvufi düşünceleri hakkında geniş bilgi için tarafımızdan TÜBİTAK projesi (Proje No: 110K317) olarak hazırlanan şu çalışmaya bakılabilir. Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Necmettin Bardakçı-Nejdet Gürkan, *İbnü's-Serrâc'ın Eserleri Çerçevesinde XIII. Yüzyıl'da Güneydoğu Anadolu'da Dinî-Tasavvufî Hayat*, Isparta 2012.
- 2 İbn Hacer el-Askalâni, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mietî's-sâmine*, Beyrut 1931, IV, 67; Muhammed İbn Râfi' es-Selâmî, *el-Vefeyât*, tahk. Sâlih Mehdî Abbas-Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut 1982, II, 39.
- 3 Ebu's-Sıdk Takiyyüddin Ebu Bekir b. Ahmed İbn Kâdi Şühbe, *Târihu İbn Kadî Şühbe*, tahk. Adnan Derviş, Dımaşk 1977-1994, II, 500.
- 4 Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhü'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-zunûn*, İstanbul 1945, I, 615.
- 5 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin*, Beyrut 1955, II, 144.
- 6 İbnü's-Serrâc, *Teşvîkü'l-ervâh ve'l-kulûb ilâ zikri Allâmi'l-guyûb*, Süleymaniye Ktp., Amcazâde Hüseyin Paşa, no: 272, vr. 4^b-5^a, 17^a, 29^a, 33^a, 66^a, 85^a, 118^a, 162^a, 171^b, 175^b; İbnü's-Serrâc, *Tüffâhu'l-ervâh ve miftâhu'l-irbâh*, (1315h.), Princeton Üniversitesi Ktp., Robert Garret, eski no: 97; yeni no: 1127Y, vr. 152^a-153^b.
- 7 İbnü's-Serrâc, *Tüffâhu'l-ervâh*, vr. 211^b.

da Kâhta kâdısı olarak görev yapan⁸ İbnü's-Serrâc'ın görev tarihlerini tam olarak tespit etme imkânımız yoktur.⁹

İbnü's-Serrâc, dönemin tasavvuf geleneğine uygun olarak 2 Cemaziye'l-âhir 708/17 Kasım 1308 yılında Ahmed er-Rifâi'nin memleketi olan Ümmü Abîde'de icâzet alıp Rifâiyye tarikat hırkası giymiştir. Verdiği bilgiye göre bu silsilede kendisinden Ahmed er-Rifâi'ye kadar akrabalık bağıyla birbirini takip eden dokuz kişi vardır. Müellif kendisini aile olarak Ahmed er-Rifâi ile irtibatlandırır. İbnü's-Serrâc, bir Rifâi şeyhi olmakla birlikte, babası ve dedesinin büyük müvelleh¹⁰ sûfi Yusuf el-Kamîni (ö. 657/1259)'nin nazarından geçtiklerini, miras yoluyla kendisinin de ondan bereketlendiğini ve çocukluğunda müvellehlere yoluna girdiğini belirtmektedir.¹¹ Dolayısıyla onun resmî silsile ve icâzetinin Rifâilikten olsa da müvellehlere de nasıplendiği anlaşılmaktadır. *Teşvîkû'l-ervâh*'ın son yaprağında vefat tarihi tam olarak 2 Rebiü'l-âhir 747 /23 Temmuz 1346 şeklinde verilmiştir.¹²

İbnü's-Serrâc'ın eserleri arasında tasavvufi düşüncelerini nazarı olarak açıkladığı *Teşvîkû'l-ervâh ve'l-kulûb ilâ zikri Allâmi'l-guyûb* ile evliyâ menkıbeleri olan *Tüffâhu'l-ervâh ve miftâhu'l-irbâh*¹³ önemlidir. Birinci eser

8 İbnü's-Serrâc, *Teşvîkû'l-ervâh*, vr. 130^a, 186^a.

9 Görev değişiklikleri ile ilgili olarak Eyüp Öztürk'ün tasavvufi görüşlerinden dolayı tenkide uğrayıp görevinden azledilmiş olabileceği iddiasının (Eyüp Öztürk, *İbnü's-Serrâc ve Müvellehlere Dervişler: Teşvîkû'l-ervâh ve'l-Kulûb ilâ Zikri Allâmi'l-Guyûb İsimli Eseri Bağlamında*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011, s. 141.) bir zan ve ihtimalden ileriye gidemeyeceğini, babasının da yaşadığı bir tecrübe olan bölgedeki siyasi hâkimiyetin el değiştirmesine bağlı bir tercih olduğunu düşünüyoruz.

10 Müvellehlere ve müvellih okunuşlarından müvellehlere tercih edilmiştir. Terim, üzüntü veren şeylerden dolayı aklını kaybetmek anlamındadır. Terimin başkasına aklını kaybettirme anlamı taşıması sebebiyle müvellih okunması uzak ihtimaldir. Müvellehlere, "ilâhi aşk ile meczûb olmuş" kişi anlamında kullanılmış olmalıdır.

11 İbnü's-Serrâc, *Tüffâhu'l-ervâh*, vr. 129^b-130^a, 147^b.

12 Süleymaniye Ktp., Amcazâde Hüseyin Paşa, no: 272, vr. 323^b.

13 Bu eserin iki nüshası bulunmaktadır. Birinci nüsha: İbnü's-Serrâc, *Tüffâhu'l-ervâh ve miftâhu'l-irbâh*, (1315h.), Princeton Üniversitesi Ktp., Robert Garret, no: 1127Y, (226 vr.). Bir dijital kopyası Süleymaniye Ktp., Amcazâde Hüseyin, no: özel 49'da bulunmaktadır. İkinci nüsha ise: Berlin Staatsbibliothek W. Ahlwardt, no: 8794 (124 vr.). Bir dijital kopyası Süleymaniye Ktp., Amcazâde Hüseyin, no: özel 217'de bulunmaktadır. Eserin isminin *Tüffâhu'l-ervâh ve miftâhu'l-irbâh* şeklinde okunuşuna gelince: Kitap başlığında yer alan "irbâh" kelimesi if'âl bâbinden mastar olarak "irbâh" ya da "ribh" kelimesinin çoğulu olarak "erbâh" şeklinde okunabilir. Her ikisi de kazanç anlamındadır ve anlam bozukluğu söz konusu değildir. Ses uyumu açısından ikincisi düşünülebilir. Ancak her iki nüshanın kapak sayfasında yer alan kitap ismi "irbâh" şeklinde olduğu için biz de bu okunuşu tercih ettik.

dört kısımdan oluşur. *Kitâbu Nûri'l-hâdi* adını taşıyan birinci kısım 2^a-152^b arasındadır. Bu bölüm bir giriş ve yedi bâb ile hâtimededen oluşmaktadır. Giriş kısmında Peygamberlerin mucizelerini, evliyânın kerâmetlerini ve ahvalini açıklamayı, kerâmet ve istidraç arasındaki farkı belirterek evliyâyı ve kerâmetlerinin hakkaniyetini inkâr edenlere gereken cevapları vermeyi amaç edindiğini belirten İbnü's-Serrâc, çalışma metodu ve kaynakları hakkında geniş açıklamalarda bulunmuştur. Müridin sülûkü ve sevgisini; tasavvufî ahlakın dayandığı hasletler, bunların zıtları ve dervişin gündüz ve gece yapacağı ibadet ve taatler şeklinde üç alt başlıkta açıklamıştır (9^a-16^a). Birinci bâbda tasavvuf terimleri hakkında bilgi verirken Kur'ân ve hadisten, sahabe ve tabiîn sözleri ile âriflerin kelâmından örnekler vermiştir. İkinci bâbda zikir ve hakikatini, üçüncü bâbda zikrin nerelerde yapılacağını, dördüncü bâbda zikir meclislerinin durumunu ve keyfiyetini, beşinci bâbda zikir için gerekenleri, altıncı bâbda seherlerde yapılan zikrin faziletini açıklamış ve yedinci bâbda da gâfilleri uyarmıştır. Hâtime'de bu konu ile ilgili bazı kıssalara ve ibretlere yer vermiştir. Tasavvuf terimlerini açıklarken Kur'ân'da nesh, Şam'ın fazileti (19^b-22^b), Behram'ın doğumunu müneccimlerin haber vermesi (35^a) gibi değişik konulara da giren İbnü's-Serrâc, Rifâiyye tarikatı mensuplarının bazı kerâmetlerinden övgüyle bahsettikten (122^b-146^a) sonra Abdülkâdir Geylânî'nin mekânlardan fenası başlığıyla onun üstünlüğünü vurgulamıştır (146-152^b).

Eserin ikinci kısmı olan "*es-Sirâcü'l-vehhâc fi makteli Osman b. Affân ve Hüseyin b. Ali ve hâlül-Hallâc*" başlıklı kısım 153a-316a arasındadır. Birinci bölümden muhteva olarak farklı olan bu bölüm tıpkı üçüncü bölümü teşkil eden *Tüffâhu'l-ervâh ve miftâhu'l-irbâh* gibi bir kitap olarak düşünülebilir. Bu kısım on fasıldır (154^a). İlk başta Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Aişe ve Hz. Hüseyin'in faziletlerinden bahsedip Hz. Osman ile Hz. Hüseyin'in öldürülmeleri ve bunların geri planındaki dinî ve siyasî tavırları değerlendiren İbnü's-Serrâc, sonra da Hallâc-ı Mansûr hakkında İslâm âlim ve âriflerinin düşüncelerine yer vermiştir. İmamet meselesini tartışmaya açarak konu etrafındaki görüşleri ve tarihî olayları sünî bir anlayışla ele almıştır. (154^a-170^a). İslâm dünyasındaki sünî ve râfizî hareketleri anlatarak Haccâc b. Yusuf'un şahsında zalim yöneticileri sert bir şekilde tenkit edip Râfizîlere lanet etmiştir (170^a-176^b). Fütüvvet teşkilatı, Musa-Hızır kıssası, mucize ve kerâmet bu kısmın diğer konularını teşkil etmiştir (210^a-223^a). Daha sonra gece ve gündüz yapılması gereken ibadetlere yer verip (223^b-274^a) bir müridin yirmi dört saat boyunca yapacağı ibadet-

ler, zikir ve evrâdlar ile uygulayacağı metodlar hakkında bilgi vermiştir. Tasavvufî haller, musiki ve semâ konularında açıklamalarda bulunmuş, semâya karşı çıkanların bu hâli bilmeyenler olduğuna dikkat çekerek onun din açısından bir problem teşkil etmediğini ispata çalışmıştır. Ruh ve nefis hakkında bazı bilgilere yer verip eserin hâtimesini yapmıştır (255^b-316^a).

Eserin üçüncü kısmının ayrı bir kitap olarak tasarlandığı, burada hemen dördüncü kısma geçişinden de anlaşılmaktadır. Zira müellifin “*Tüffâhu'l-ervâh ve miftâhu'l-irbâh*” adını verdiği üçüncü kısım içerik itibarıyla bir kitap boyutundadır ve bu metinden ayrı kaleme alınmıştır. Bununla birlikte müellif bu eserin *Teşvikü'l-ervâh*'in üçüncü kısmı olduğunu vurgulamıştır.¹⁴ 316^a'da metne ara verilmeksizin “*Semeratü'l-âdâb min şeceratü'l-âdâb*” başlığı ile kitabın dördüncü kısmı başlatılır. 323^a'da sona eren bölüm oldukça kısa olup müellife ait seçilmiş şiirlerden oluşmaktadır. 323^a'da kitabın adı ve ferağ kaydı verilmiştir. İbnü's-Serrâc, eserini 703/1303 yılında kaleme almaya başladığını ve 715/1315 yılında bitirdiğini dile getirmektedir.¹⁵

İbnü's-Serrâc'ın *Teşvikü'l-ervâh*'in üçüncü kısmı olduğunu belirttiği *Tüffâhu'l-ervâh ve miftâhu'l-irbâh* evliyâ menkıbesidir. Menkıbe türlerinden tarihi gerçeklere dayanan ve yazarı belli olan menkıbeler sınıfına girmektedir. Muhtevasını “*Bu eser, içinde seçilmişlerden ve bilgilerden gelen kıymetli anlatılar, zarif haberler, nadir rivayetler, değerli sözler kaydettiğimiz muhtasar bir kitaptır*” (1^b) cümlesiyle özetleyen İbnü's-Serrâc, eserin beş yüz yirmi beş menkûl/anlatıdan oluştuğunu ve üçü kadın yüz elli beş kişinin anlatılarını topladığını ifade eder (2^a). Ancak eserde üç yüz elli anlatı başlığında yüz dokuz âriften menkıbeler anlatılır. İbnü's-Serrâc eseri, *Mütekaddimûn / Öncekiler*, *Mutavassitûn / Ortadakiler*, *Muteahhirûn / Sonrakiler*, *Mütekaddimîne dair ilave anlatılar* ve *Hâtîme* şeklinde tertip ettiğini belirtmesine rağmen (2^a) IV. Kısım eserde yer almaz. Eserin her iki nüshasında da 350. anlatıdan sonra kitabın ferağ kaydı verilir, IV. Kısım ile ilgili bir atıf yer almaz. Muhtemelen İbnü's-Serrâc mukaddimesindeki tasnifine eserin yazımı sırasında riayet edememiş ve III. Kısımdan sonra eseri tamamlamıştır.

Eserin I. Kısım'ı “*Adı Bilinmeyen Bir Arif*” ile başlar, Zünnûn el-Mısri (ö. 245/860) ile devam eder ve Tâcu'l-Ârifin Ebu'l-Vefâ (ö.501/1107) ile biter.

14 İbnü's-Serrâc, *Tüffâhu'l-ervâh*, A.B.D. (Princeton) nüshası vr. 205^a, 323^a, Berlin nüshası 52^b, 124^a, 210^a, 226^b.

15 İbnü's-Serrâc, *Tüffâhu'l-ervâh*, A.B.D. (Princeton) nüshası vr. 26^b, 80^b, 124^a, 131^a, Berlin nüshası vr. 199^{ab}.

II. Kısım Abdülkâdir el-Geylânî (ö. 562/1166) ile başlayıp Ahmed er-Rifâî (ö. 578/1182) ile sona erer. İbnü's-Serrâc, Ahmed er-Rifâî'nin yaşadığı dönem itibarıyla *II. Kısım*'ın başlarında yer alması gerektiğini ifade ederek, önemine binaen bu kısmın sonuna bırakıldığını belirtir ve diğer şahıslara nispetle daha geniş yer verir. Müellif ona hürmeten kendi "icâzetname"sini de bu bölümün sonunda verir. *III. Kısım* Rifâî şeyhi Şemseddin Müsta'cil ile başlayıp Taceddin b. er-Rifâî ile sona ermektedir.

İbnü's-Serrâc, Tâcu'l-Ârifin Ebu'l-Vefâ'nın şeyhleri ve VII/XIII. yüzyılda yaşayan halifeleriyle yine bölgede yaşayan diğer ârifler hakkında oldukça önemli bilgiler vermektedir. Burada kendilerinden nakillerde bulunan sûfiler arasında Mesleme es-Surûcî (ö. 466/1073-1074) ve oğlu Ni'me (ö. 466/1073-1074), Ebû Bekir b. Hevâra, Ebû Muhammed eş-Şenbekî, Adıyy b. Müsafir (ö. 558/1192-1193), Ali b. el-Hitî (ö. 564/1168-1169), Abdurrahman et-Tafsuncî (ö. 562'den önce/1166), Bekâ b. Battu (ö. 552/1157-1158), Mataru'l-Bazraî ve Şeyh Çakır bulunmaktadır.¹⁶

Eserin *Müteahhirûn* başlığı taşıyan kısmında ise müellif kendi zamanına yakın tarihlerde yaşamış dervişleri konu edinmektedir. Bu kısımdaki bilgiler çoğunlukla başka kaynaklarda olmayan, büyük ölçüde bölgenin sözlü kültüründen derlenmiş orijinal bilgilerdir. Sağlam bir dini kültüre sahip olmakla birlikte İbnü's-Serrâc, derlediği menkıbeleri halktan duyduğu ve kabul edildiği şekilde kaydetmiş, yaşadığı coğrafyadaki halkın din algısını ve dini zihniyetini kısmen kendi yorumlarıyla zenginleştirerek vermiştir.¹⁷

İbnü's-Serrâc, *Teşvîkü'l-ervâh*'ta bu eserin dışında kaleme aldığı diğer eserleri hakkında bazı bilgiler verse de bu eserler henüz gün yüzüne çıkmamıştır. Kendisinin ifadesinden anlaşıldığı kadarıyla bu eserlerin bir kısmı usûl-i fıkıh, kelâm, mantık gibi alanlarda İmam Gazâlî (ö. 505/111) ve Cüveynî (ö. 478/1085) gibi otorite kabul edilen âlimlerin eserlerinin ihtisarı veya onların metodunu örnek alarak yazdığı yeni eserlerdir ki şunlardır: *Semeratü'l-âdâb min şecerati'l-âdâb*,¹⁸ *el-İltimâs fî müzeyyili'l-İltibâs*,¹⁹ *el-Bahsü'l-müşâ' fî hükmi's-Semâ'*,²⁰ *Nâdiru't-teşbih fî ihtisârî't-*

16 Burada adı geçen sûfilerden bazılarının ölüm tarihleri kaynaklarda verilmemektedir. İbnü's-Serrâc onların menkıbesini anlattığı kısımlarda Abdülkâdir Geylânî zamanında yaşadıklarını ifade etmektedir. *Tüffâhu'l-ervâh*, vr. 36^a-65^b.

17 Sarıkaya-Bardakçı-Gürkan, *age*, s. 9-15, 42-46.

18 İbnü's-Serrâc, *Teşvîkü'l-ervâh*, vr. 206^a.

19 İbnü's-Serrâc, *Teşvîkü'l-ervâh*, vr. 39^a, 87^{ab}.

20 İbnü's-Serrâc, *Teşvîkü'l-ervâh*, vr. 16^b, 46^b, 287^b.

tenbîh,²¹ *Ravdatu'r-ruvât*,²² *es-Sâfi*,²³ *Safvetü'n-nazar fi ihtisârî'l-Mihakkî'n-Nazar*,²⁴ *Mecâzu'l-usûl ilâ hakîkati'l-mahsûl*,²⁵ *Kifayetü'l-acûl fi ilmi'l-Usûl*,²⁶ *Zevâhiru'l-fikr ve cevâhiru'l-Fakr*.²⁷

İbnü's-Serrâc'ın Tasavvufi Düşünceleri

İbnü's-Serrâc, *Teşvîkü'l-ervâh*'ın birinci kısmında tasavvuf kavramları hakkında geniş bilgiler vermektedir. Gazzâlî'nin *İhyâ's*ının III. ve IV. ciltlerinde işlediği konulara benzeyen bir üslupla ele aldığı ve *Sülûku't-tâlib ve mehabbetühü*²⁸ başlığı altında yer verdiği kavramlar üç fasılda toplanmıştır. Bunlar tâlibi kurtuluşa ve helâke götüren kavramlar ile tâlibin gündüz ve gece yapması gereken ibadet ve taatleri içermektedir. Müellif burada kavramların anlamını verdikten sonra bazılarının etimolojik yapıları üzerinde de durmakta ve kelimelerin okunuşlarını vermektedir. Bir kavramla ilgili geniş bilgi vermek istediğinde “*Fâide*” şeklinde bir başlıkla “*Birinci Fâide, İkinci Fâide...*” diye sıralayarak konuyla ilgisi olduğunu düşündüğü bazı açıklamalara yer verip bir sonuca varmaktadır.

Sülûku't-tâlib ve mehabbetühü konusunun dayandığı hasletlerin oldukça çok olduğuna dikkat çeken İbnü's-Serrâc, bunların asıllarını sıralayıp özetlemeye çalışacağını ifade etmiştir. Bu hasletler; nefis muhâsbesi, sıdk ve ihlâslı niyet, tevbe ve istiğfâr, havf ve recâ, zühd, fakr, sabır, tevekkül ve rızâdır. Bunların zıddı olan ve insanı helake götüren hasletleri de on başlık altında sıralayan müellif, kalbe zarar veren bu hasletlerin dünya sevgisi, cimrilik, haset, gazap, makam sevgisi, kibir, ucb, riyâ, çok yemek ve çirkin söz olduğunu belirtmiştir.²⁹

Tasavvuf kavramlarını açıklarken ilk önce kavramın sözlük anlamını veren İbnü's-Serrâc, daha sonra da konuyla ilgili ayet ve hadislerle saha-be, tâbiîn ve âriflerin sözlerine yer vermiştir ki bu yönüyle o Kuşeyrî'nin *Risâle*'de ve Gazzâlî'nin *İhyâ*'da uyguladığı metodu benimsemiş görünmek-

21 İbnü's-Serrâc, *Teşvîkü'l-ervâh*, vr. 33^b.

22 İbnü's-Serrâc, *Teşvîkü'l-ervâh*, vr. 34^a-35^a.

23 İbnü's-Serrâc, *Teşvîkü'l-ervâh*, vr. 38^b.

24 İbnü's-Serrâc, *Teşvîkü'l-ervâh*, vr. 38^b.

25 İbnü's-Serrâc, *Teşvîkü'l-ervâh*, vr. 38^b.

26 İbnü's-Serrâc, *Teşvîkü'l-ervâh*, vr. 38^b.

27 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 144 ve *Îzâhu'l-meknûn*, I, 615.

28 Mehabbet terimi Arapçada muhabbet olarak kullanılmamaktadır. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Hub maddesi.

29 İbnü's-Serrâc, *Teşvîkü'l-ervâh*, vr. 16^a.

tedir. Onun insanı kemâle götüren bir süreci yaşamasını da gaye edindiği bu kavramlar hakkındaki düşüncelerini şöyle sıralayabiliriz.

2.1 Tâlibde Bulunması Gereken Hasletler

2.1.1. Nefs Muhâsbesi

İbnü's-Serrâc'a göre sûfilîğe yönelen bir talibin sahip olması gereken hasletlerin ilki nefis muhâsbesidir. Bunun gerçekleşmesi de samimi bir tevbe ve ihlâslı bir niyetle olur.³⁰ Tasavvufî düşüncede nefis, insandaki şehvet ve gazap kuvvetlerinin toplandığı, şerrin kaynağı, kötülüğün ve kötü huyların temelidir. İnsan ruh, nefis ve bedenden meydana gelir. Ruhun akıl, nefsin hevâ ve arzu, beden de duyu sıfatı vardır. İnsanda hem bu dünyanın hem de âhiretin nişanları bulunmaktadır. İnsan bunları tanıdığı zaman Allah'ı daha kolay tanır.³¹ İnsanın, biri hissedenden diğeri de hissedilen olmak üzere iki yönü vardır. Nefsin hakikati bu iki özelliğın bir olma ve uyuşma noktasıdır. İnsanın nefsiyle uyum sağlaması ve bir olma yönü kendisinde değil, kendisinin üstünde bulunan Allah'ın yüce hakikatindedir.

Nefis muhasebesinin önemini vurgulayan İbnü's-Serrâc, bu konudaki ayet ve hadislerden bazılarını zikrederek düşüncelerini açıklamaya çalışmıştır. Nefs-i emmâre, nefis-i levvâme, nefis-i mülheme ve nefis-i mutmainne hakkında bilgi vermiştir. İbnü's-Serrâc'a göre nefis, kötülük işlemeye olan meyli dolayısıyla her an insanı bu yöne teşvik ve tahrik etmektedir. Hz. Yusuf bile nefsin bu özelliğini bildiği için kendisini, yani nefsinin temizlememiştir. Öyleyse insan her an kendisini kötülüğe çağıran nefsinin karşı uyanık durup onun hilelerini boşa çıkarmalıdır.³²

İbnü's-Serrâc, nefis muhasebesi konusunu işlerken “*Hesaba çekilmeden önce kendinizi hesaba çekiniz,*”³³ sözü üzerinde tefekkür etmeyi ve gereğini yapmayı öğütlemiştir. Zira Hz. Peygamber bir başka hadislerinde “*Senin*

30 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 16^a.

31 Abdülkerim el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye fi ilmi't-tasavvuf*, Beyrut-Dımaşk 1995, s. 86-87; Ali b. Osman Cüllâbî Hucvirî, *Keşfu'l-mahcûb -Hakikat Bilgisi-*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yay., 1982, s. 309-312.

32 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 16^b.

33 Müellifin Hz. Peygamber' e atfettiği bu söz Hz. Ömer'e âittir. Tirmizî bu sözü muallak olarak Hz. Ömer'den bu şekilde, İbn Kesir ise, Hâkka, 69/18. âyetin tefsirinde, İbn Ebi'd-Dünyâ'dan, râvilerinin tümü sika olan isnâdıyla tamamını mevkûf olarak Hz. Ömer'den (r.a.) nakletmektedir. Bk. Tirmizî, Sıfatu'l-Kıyâme 25; İbn Ebi'd-Dünyâ, *Muhâsabetu'n-nefs*, tahk. Mecdî es-Seyyid İbrâhîm, Kâhire: Mektebetu'l-Kur'an, ts. s. 29-30.

en büyük düşmanın nefsidir,"³⁴ buyurmuştur.³⁵ O konuyu açıklarken başka ayet ve hadisleri de nakletmiştir.³⁶ Hz. Ömer'in nefsini sürekli hesaba çekişini örnek olarak veren müellif, müminlerin her türlü fiillerini kitap ve sünnete göre ayarlamalarını isteyerek bu konuda uyanık olmalarına dikkat çekmiştir.³⁷

İbnü's-Serrâc, nefs konusunu açıklarken ruh hakkında da bazı bilgiler vermek istemesine rağmen Kur'ân'da kendisi ile ilgili olarak çok az bilgi verildiği için ruh hakkında fazla açıklama yapamayacağını belirtir. Her ne kadar ruh hakkında birçok görüş olsa da bu durum onun fikrini değiştirmesi için yeterli olmamıştır. Bununla birlikte İbnü's-Serrâc, nefs ve ruh terimlerinin fonksiyonlarına göre birbirlerinin ismi ile adlandırılacaklarını belirterek ikisi ile de kastedilenin aynı şey olduğunu ifade etmiştir. Düşüncelerini temellendirmek bağlamında Kadı İyaz'dan bazı alıntılar yapmıştır.³⁸

2.1.2 Niyet, Sıdk ve İhlâs

İbnü's-Serrâc'a göre niyet, kasıt demektir. Sıdk ve ihlâsla tamamlanır. En'âm suresi 52. âyette geçen "*Allah'ın zâtını isterler*" ifadesinin bir niyet olduğunu belirterek yapılan işlerin öneminin niyetle doğru orantılı olduğunu vurgulamıştır. Hz. Peygamber'in de belirttiği gibi "*Ameller niyetlere göredir. Kim neye niyet etmişse karşılığı da odur. Kimin hicreti Allah'a ve Resûlü'ne ise onun hicreti Allah'a ve Resûlü'nedir.*"³⁹ Ona göre müminlerin inançlarını yaşayabilecekleri bir yer mutlaka vardır. Zayıflıklarını gerekçe gösterip zulüm ve baskıdan kurtulmak için gayret göstermemelerinin bahane olamayacağına göre müminlerin zorluk ve sıkıntıları aşip inancını yaşayabileceği bir yere hicret etmeleri gerekir. Müminin inancını yaşamasına büyük değer veren müellif, İmam Şâfiî ve İmam Ahmed b. Hanbel'e atfen "bu hadisin ilmin üçte birini kapsadığını" ifade etmiştir.⁴⁰

İbnü's-Serrâc, niyetin kemâle ulaşmasının sıdk ile mümkün olduğunu belirtmiştir. Zira sıdk, yalanın zıddıdır. Peygamberlerle ilgili birçok ayette

34 Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin Beyhakî, *Kitâbu'z-Zühdi'l-kebir*, tahk. Â. Ahmed Haydar, Beyrut 1987, s. 156-157.

35 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 16^b.

36 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 17^a.

37 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 17^a.

38 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 18^a.

39 Buhari, "Bedü'l-Vahy", 1; İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 28^{ab}.

40 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 28^b-29^a.

sıdk konusunun vurgulandığını ve peygamberlerin ilk özelliği olarak sunulduğunu ifade etmiştir. Nübüvvetten sonraki en yüce manevî makam olan sıddıklık, çok doğru, dili ile söylediğini davranışı tasdik edenlerin makâmıdır. Çünkü sıddikiyet yüce ve değerli bir makâmıdır.⁴¹ O, sıddıkların mertebe bakımından şehidlerin önünde geldiklerini belirterek, Zünnûn el-Mısrî ve Bayezid Bistamî'nin konuyla ilgili bazı sözlerine yer vermiştir.⁴²

Niyetin gerçekleşmesinde önemli bir yeri bulunan ihlâs ise, din ve ibadeti yalnız Allah'a has kılma, Allah'ı birleme ve tevhiddir, bir başka deyişle Allah'ın dışındaki her şeyden temizlenmektir.⁴³ İbnü's-Serrâc'a göre niyet ihlâslı olmalıdır. İhlâs ise bir şeyin özü ve aslı demektir. İhlâs, samimiyettir, niyet ve amelde Rab Teâlâ'nın kurbiyetinin yalnız ve tek olmasıdır. Bu yüzden niyet Allah için olmalı, amel Allah için yapılmalıdır.⁴⁴ O, ihlâsın önemini vurgulama bağlamında şu ayet ve hadisleri zikretmiştir. Yüce Allah Kur'ân-ı Kerim'de şöyle buyurmuştur: “*Dikkat edin! Din sadece Allah içindir.*”⁴⁵ “*Kitapta Musa'yı da an. Çünkü o ihlâslı idi...*”⁴⁶ Hz. Peygamber de ihlâsla ilgili olarak şu tavsiyede bulunmuştur: “*Kim Allah için kırk gün ihlâslı olursa Allah dilinden hikmet pınarları akıtır.*”⁴⁷

İhlâs ve samimiyetle yapılan az bir amelin samimiyetsiz yapılan çok amelden daha faydalı olduğunu belirten İbnü's-Serrâc, âlimlerden bazıının ihlâsı; tevhidin ihlâsı, amelin ihlâsı ve müminlerin kalbinin safâsı olmak üzere üç kısma ayırdığını ifade etmiştir.⁴⁸ Ona göre nefsin en büyük düşmanı olan ihlâs, menfaat ve çıkar kaygısı gönüllere girdiği zaman zayıflar. Amellere riya girmeye başlar. Bu sebeple imanın bereketi amellerin çokluğundan ziyade ihlâslı olmasındadır. Nitekim Cüneyd Bağdadî bu durumu şöyle ifade etmiştir: “İhlâs Allah ile kul arasında bir sırdır ki; onu melek bilip de yazamaz, şeytan ifsad edemez, hevâ ve heves saptıramaz.”⁴⁹

41 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 31^b.

42 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 31^b-32^a.

43 İsmail b. Hammad el-Cevherî, *es-Sihâh*, Kahire 1982, III, 1037; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, tahk. Safvân Adnân Dâvûdî, Beyrut-Dımaşk 1997, s. 154-155; Seyyid Şerif Cürçânî, *Kitabu't-Ta'rifât*, Kahire: Dâru'r-Reşâd, 1991, s. 24.

44 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 31^a.

45 Zümer 39/3.

46 Meryem 19/51.

47 Hennâd es-Serî, *Kitâbu'z-Zühd*, tahk. Abdurrahman b. Abdilcebbar el-Ferivâî, Kuveyt 1985, II, 357; İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 31^a.

48 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 31^{ab}.

49 Kuşeyrî, *age*, s. 355.

Sehl b. Abdullah Tüsterî ihlâsı nefse en ağır gelen şey olarak görür. Kişinin yalnız Allah rızası için hareket etmesi olan ihlâsta nefsin nasibi yoktur.⁵⁰ Allah'ın emrettiği ibadetlerde Allah'tan başkasına bir irade ve pay ayrılırsa ibadetler batıl olur.⁵¹

İhlâs hakkında bilgi verirken bidat konusunu tartışmaya açan İbnü's-Serrâc, sonradan ortaya çıkan her şeyin bidat olarak değerlendirilemeyeceğini, Müslümanların iyi niyetle ortaya koydukları ve güzel gördükleri şeylerin Allah tarafından da güzel görüleceğini, bu sebeple bunların bidat-ı sey्यie olarak anlaşılmaması gerektiğini belirtmiştir. Bu bağlamda musâfaha hakkında bilgi vererek “sabah ve ikinci namazlarının ardından musâfaha yapılır başka zaman yapılmaz” şeklindeki anlayışın doğru olmadığını vurgulamıştır.⁵²

2.1.3 Tevbe

Tevbe, gûnahtan af dileyerek ondan vazgeçip geriye dönme, gûnahtan pişmanlık duyarak terk etmedir. Tevbe, af ve özür dilemenin en güzel yollarından biridir.⁵³ Dini açıdan tevbenin tamam olması için şu şartları taşıması gerekir: Çirkinliğinden ve kötülüğünden dolayı günahı terk etme, aşırı gittiği için pişmanlık ve üzüntü duyma, alışkanlıklarını terk etmeye azmetme ve vakit geçirmeksizin salih amel işleyerek günahın akabinde sevap işlemedir.⁵⁴

İbnü's-Serrâc, istiğfâr etmenin örtmek, tevbenin ise, hayâ ve rücû' anlamında olduğunu belirterek tevbeyi, Hakk'ın emirlerine muhalefetten sonra tâatle kurbiyete dönmek şeklinde açıklamıştır.⁵⁵ Tevbenin önemini belirtmek için bazı ayet ve hadislerle yer vermiştir. Nitekim Allah Teâlâ tevbe ve istiğfârın önemini vurgulama bağlamında Hz. Hud (as)'un diliyle şöyle buyurmuştur: “*Ey kavmim! Rabbinize istiğfâr edin sonra da ona tevbe edin. Gökten size yağmur indirsin.*”⁵⁶ Bu ayette istiğfâr tevbeden önce zikredilmiştir. Zira kişi önce yaptığı günahlardan bağışlanma diler sonra da

50 Kuşeyrî, *age*, s. 355.

51 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 31^b.

52 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 29^b-30^b.

53 Cevherî, *age*, I, 91-92; Râgıb el-İsfahânî, *age*, s. 76; İbn Fâris, *Mu'cemu makâyisi'l-luga*, tahk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Beyrut 1991, I, 357; İbn Manzur, *age*, I, 454.

54 Râgıb el-İsfahânî, *age*, s. 76.

55 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 40^a.

56 Hûd 11/52.

bir daha yapmamak üzere pişmanlığını dile getirir. Ardından Allah'tan dilekte bulunur. Hz. Peygamber de müminlerin yaptıkları hatalardan ve işledikleri günahlardan bağışlanma dileyip tevbe etmelerini teşvik etmek üzere “*Vallahi, ben Allah'a günde yetmişden fazla tevbe ve istiğfar ediyorum.*”⁵⁷ “*Kalbimi bir şey kaplar ve ben ondan ötürü yüz kere tevbe ve istiğfâr ederim*”⁵⁸ buyurmuştur.⁵⁹

İbnü's-Serrâc'a göre, avâmın tevbesi zâhiren yapılan günahlardan dolayıdır. Sâlihlerin tevbesi bâtını, kötü ve çirkin ahlâklardan, müttakilerin tevbesi ise, içinde buldukları düşük manevi konumlarından dolayıdır. Seçkinlerin tevbesi unuttukları zikir sebebiyledir. Âriflerin tevbesi ise, daha yüce bir makâma yükselmeleri mümkün iken buldukları makâmda kalmaları sebebiyledir.⁶⁰

Büyük günahlardan tevbe etmenin gerekliliğinin önemine dikkat çekecek küçük günahlarda ısrarlı olmanın onların artıp büyük günah olmasına yol açacağını hatırlatan İbnü's-Serrâc,⁶¹ İslâm âlimlerinin tevbede dört şartın bulunmasını gerekli gördüklerini belirtmiştir. Bunlar: Çirkinliğinden ve kötülüğünden dolayı günahı terk etmek, aşırı gittiği için pişmanlık ve üzüntü duymak, alışkanlıklarını terk etmeye azmetmek ve vakit geçirmeksizin salih amel işleyerek günahın akabinde sevap işlemektir.⁶²

Tevbeyi zâhirî ve bâtını olmak üzere iki kısma ayıran İbnü's-Serrâc, kul ile Rabbi arasında olan bâtını tevbenin de iki kısma ayrıldığını belirtmiştir. Birincisi ne Allah'ın ne de her hangi bir kulun bir hakkı ile ilgili olmayan tevbedir. İkincisi de bunun aksidir. Bu, beş vakit namaz gibi bir farzın vaktinde kılınmayıp kaza edilmesi ile gerçekleşen tevbedir. Allah Teâlâ'nın ya da bir kulun hakkı ile ilgili bâtını tevbe ise, ilk önce helalleşmeyi ve başkasının haklarının ödenmesini gerektirir.⁶³

Zâhirî tevbe ise, fiilî ve kavli günahlardan ötürü yapılır. Bu noktada İbnü's-Serrâc, fiilî günaha Kur'an'da yasaklanan zina yapmayı örnek vermiştir. Zina, fiilî günahdır. Ona göre bu fiili yapan kişinin tevbesinin doğruluğu, bir yıl boyunca mizacında değişiklik, davranışlarında ahlâkiklik gö-

57 Buhari, “Deavât”, 3.

58 Müslim, “İman”, 293.

59 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 40^b.

60 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 41^a.

61 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 41^a.

62 Râgıb el-İsfahânî, *age*, s. 76; İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 41^a.

63 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 41^b.

rülürse anlaşılır. Aksi takdirde onun tevbe etmesinin bir anlamı yoktur.⁶⁴ Kavli günaha küfür ve iftirayı örnek verip bunların ıslah edilmesi gerektiğın vurgulayan İbnü's-Serrâc'a göre bir kimsenin şahitliğı iftira, tevbesi yalan ise onun tevbesi geçerli değildir.⁶⁵

İbnü's-Serrâc, müminlerin işlediğı günahların çokluğu sebebiyle karamsarlığa düşmemelerini, Allah'ın samimi bir tövbe ile kendisine yönelen kulunu bağışlayacağını vurgulayarak bu konuda şu ayetleri hatırlatmıştır:⁶⁶ “*De ki: Ey nefisleri hakkında haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Çünkü Allah bütün günahları bağışlar.*”⁶⁷ “*O, kullarının tevbesini kabul eden, kötülükleri bağışlayan ve yaptıklarınızı bilendir.*”⁶⁸

Hız. Peygamber (s.a.) de müminleri tevbeye teşvik bağlamında şöyle buyurmuştur: “*Vallahi, Allah Teâlâ bir kulun tevbe etmesine bir kişinin kaybettiğı binitini bulduğı zamanki sevincinden daha fazla sevinir.*”⁶⁹

“*Ben, cennete ilk girecek adam ile cehennemden en son çıkacak şahsı yakînen tanırım. Kıyamet günü bir adam hesap mahalline getirilip Allah tarafından meleklerle: Onun büyük günahlarını gizleyerek küçük günahlarını kendisine birer birer gösterin, denir. Melekler de bu şahsın büyük günahlarını gizleyip: ‘Sen, falan senenin filan gününün şu saatinde şöyle şöyle işleri yaptın’, derler. Adamcağız bu suçlarını dili ile ikrar edip itiraz etmeden kabul eder. Fakat tam büyük günahlarının da hesabının sorulacağı korku ve tedirginliğı içinde iken: ‘Onun her bir kötü amelini iyiliğe çevirin’, denilir. Adamcağız hiç de beklemediğı bir şekilde, ceza yerine mükâfatla karşılaşınca: Benim burada gördüklerimin dışında günahlarım da var, der.’*” Ebû Zer şöyle demiştir: “*Bu adamın tavrı karşısında ben Allah Resûlü'nün azı dişleri görününceye kadar güldüğünü gördüm.*”⁷⁰

Allah ile kul arasındaki ilişkinin göstergelerinden biri olan tevbe, ârifler tarafından tasavvufî düşüncenin temeli kabul edilir.⁷¹ Bu sebeple tevbe, günahları siler ve örter. Bunları göz önünde bulunduran mümin bir taraftan günahının affedilmeyeceğı endişesini taşıırken diğer taraftan ümidini hiç kaybetmemelidir.

64 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 41^b.

65 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 42^a.

66 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 42^b.

67 Zümer 39/52.

68 Şürâ 42/25; İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 42^b.

69 Buhari, “Deavât”, 4; Müslim, “Tevbe”, 8.

70 Müslim, “İman”, 314; İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-Ervâh*, vr. 43^a.

71 M. Necmettin Bardakçı, *Sosyo-Kültürel Hayatta Tasavvuf*, İstanbul 2005, s. 83.

2.1.4 Havf ve Recâ

Havf, gelecekte hoşla gitmeyen bir şeyin meydana gelmesinden kalbin rahatsız olması ve korkmasıdır. Recâ ise gelecekte meydana gelmesi beklenen sevilip arzu edilen bir şeyin kalbe yerleşmesidir. Havf, ya yapılan bir kötülük sebebiyle ya da Allah Teâlâ'nın sıfatlarını bilmekten dolayı ileride çirkin bir sonuçla karşılaşma endişesiyle Allah'tan gizli korkmaktır. Recâ ise, ileriye dönük bir tamah, bir beklenti içinde olmaktır.⁷² İbnü's-Serrâc'a göre korkulacak şeylerin pek çoğu üst makâmlardan gelir. Yani insan kendinden üstün mertebede olandan korkar. Çünkü fâil dilediğini yaptığı için yüce olarak nitelendirilir ve kulları üzerinde her türlü yetkiye sahiptir. Bu bağlamda o şu ayetleri örnek verir:

“Üzerlerinde hâkim ve üstün olan Rablerinden korkarlar ve emroldukları şeyleri yaparlar.”⁷³ “Korku ve ümit kaynağı olarak şimşeği size göstermesi, gökten yağmur indirip onunla ölümünden sonra yeryüzünü diriltmesi O'nun varlığının delillerindendir.”⁷⁴ “Rabbinin huzurunda duracağından korkan kimseye iki cennet vardır.”⁷⁵ “Kim Rabbi'nin huzurunda duracağından korkup nefsinin arzularına engel olursa, şüphesiz onun varacağı yer cennettir.”⁷⁶ Ebu'd-Derdâ bu son ayetle ilgili olarak Hz. Peygamber'e: “zina yapsa da, hırsızlık etse de mi?” diye sorduğunda, “Evet, Ebu'd-Derdâ'nın yüzü sürtülse de” diyerek cevap vermiştir.⁷⁷

İbnü's-Serrâc konunun açıklamasını yaparken Hz. Peygamber'in şu hadislerini sıralamıştır: “Hikmetin başı Allah korkusudur.”⁷⁸ “Kim Allah'tan korkarsa Allah her şeyi ondan korkutur, Kim ki Allah'tan korkmazsa, Allah da onu her şeyden korkar hale getirir.”⁷⁹

İbnü's-Serrâc Allah'ın rahmetinin genişliğini vurgulayıp, müminlerin pişmanlıklarını dile getirerek tevbe ve istiğfâr etmeleri hâlinde Allah'ın kendilerini affedeceğini ifade etmiştir. Çünkü Allah Teâlâ kendisinden

72 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 46^a.

73 Nahl 16/50.

74 Rûm 30/24.

75 Rahmân 55/46.

76 Nâziât 79/40-41.

77 İbn Cerir et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, tahk. Dr. Abdullah b. Abdu'l-Muhsin et-Türkî, Kâhire: Dâru Hicr, 2001, XXII, 237-238; İbn Kesir, *Tefsîr*, XIII, 330-331.

78 Beyhakî, *el-Câmi'u li-Şuabu'l-İman*, tahk. A. A. Hâmid, Riyad: Mektebetu'r-Reşid, 2003, I, 470; Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, tahk. A. Kallâş, Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1932, I, 507.

79 Muhammed b. Selame b. Ca'fer Kudâî, *Şihâbu'l-ahbâr*, trc. Ali Yardım, İstanbul: Damla Yay., 1999, s. 102; İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 46^a.

ümit kesilmemesini istemiştir. Ebû Ali Rûzbârî'nin havf ve recâyı iki katanlı bir kuşa benzetmesini örnek gösterip, kulun bu iki duygu içinde olmasının önemine dikkat çekmiştir.⁸⁰ Bunların farkına varıp korku ve ümidle Rabbine yönelen bir mümin zühd ve takvâyı benimser.

2.1.5 Zühd

Zühd, bir şeye olan isteği ve arzuyu azaltmak, dünyayı küçük görmektir. Dünya malının ve sözün fazlasını terk etmektir. Zühdün hakikati, nefsin yapabileceği bir şey konusunda onu engellemektir.⁸¹ Ruhun gerçek menşeyini hatırlamasını, gönlün Allah sevgisiyle dolmasını temin eden bir çalışma olan zühd, dünyaya ve dünyevî şeylere karşı kalben bir tavır almaz. Nefisle mücadele ve mücahedenin çok derin tahlillerini ihtiva eden zühd hayatı, insan ruhunu kemale ulaştıran en emin yollardan biridir.

Kur'ân'da zühd terimi bir yerde geçmekte,⁸² ancak dünya hayatının ve nimetlerinin geçici, âhîret hayatının daha hayırlı ve ebedî olduğuna dair birçok ayet bulunmaktadır.⁸³ Bu ayetlerin zühd hayatının unsurlarını kapsadığını söylememiz mümkündür. İbnü's-Serrâc "Onlardan bazı kesimlere, kendilerini sınamak için dünya hayatının süsü olarak verdiğimiz şeylere gözünü dikme. Rabbinin rızkı daha hayırlı ve daha kalıcıdır."⁸⁴ âyeti ve benzerlerinin dünyaya rağbet etmekten, dünya nimetlerine düşkün olmaktan müminleri sakındırdığını ifade etmiştir.⁸⁵ Ayrıca Hz. Peygamber'in zühd ve takvâyı esas aldığı, lüks ve israftan hoşlanmadığı bilinmektedir. Nitekim kendisine peygamberlik gelmeden önce Mekke yakınlarındaki Hira mağarasında zaman zaman inzivaya çekilip derûnî bir ruhani hayat yaşamıştır.⁸⁶ En yakın arkadaşları olan Sahabenin ileri gelenleri de genellikle bu tarz bir hayatı tercih etmişlerdir. İlk zâhidler, Hz. Peygamber'in bu hayat tarzını, zühdle ilgili hadislerini⁸⁷ ve Sahabenin yaşayışını kendilerine örnek almışlardır.

80 İbnü's-Serrâc, *Teşvîkü'l-ervâh*, vr. 46^b-47^a.

81 İbnü's-Serrâc, *Teşvîkü'l-ervâh*, vr. 50^a.

82 Yusuf 12/20.

83 Âli İmrân 3/22, 117, 185; Nisâ 4/77, 94; En'âm 6/32; Enfâl 8/67; Tevbe 9/38; R'ad 13/26; Kehf 18/46; Hadid 57/ 20; A'lâ 87/16.

84 Tâhâ 20/131.

85 İbnü's-Serrâc, *Teşvîkü'l-ervâh*, vr. 50^a.

86 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, tahk. Mustafa Es-Sekâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdülhafız Çelebi, Mısır 1955, I, 235-237; İbn S'ad, *Tabakatü'l-kübrâ*, tahk. A. M. Ömer, Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001, I, 400-410.

87 Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, tahk. Şuayb Arnavud vd., Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1999, II, 169; Müslim, "Zühd", 37; Tirmizi, "Zühd", 37.

Süfyân-ı Sevrî'nin zühdü emelin kısılalığı olarak gördüğünü belirten İbnü's-Serrâc, onun çok yememenin ve pahalı güzel elbiseler giymemenin zühdle bir ilişkisi olmadığını ifade eden sözlerine yer vermiştir. Bu bağlamda Abdullah İbnü'l-Mübârek'in "Zühd, fakrı sevmekle birlikte Allah'a güvenmektir" sözünü aktarmıştır. Zühdün hakikatine ulaşmak isteyenlerin niyet amel bütünlüğü içerisinde tamahsız söz ve dünya ile alâkasız amel işlemlerinin önemini vurgulamıştır.⁸⁸ Böyle bir hayatı tercih eden kişi, Allah'ın her şeyin sahibi ve çok zengin, kendisinin de O'nun nimetlerine muhtaç fakir bir kulu olduğu şuuruyla kibir ve gösterişten uzak hareket edecektir.

2.1.6 Fakr

Fakr, mal sahibi olmamak, hiçbir malı bulunmamak demektir. Fakir ise malı bulunmayan, Allah'ın taksimine razı olan kimsedir. Yahya b. Muâz bu manada şöyle demiştir: Fakir, sadece Allah ile yetinen kişidir. Allah Teâlâ onların durumunu şu ayette açıklamıştır: "*Sadakalar, kendilerini Allah yoluna adayan, yeryüzünde dolaşmaya güç yetiremeyen fakirler içindir. İffetlerinden ötürü dilenmedikleri için bilmeyen onları zengin sanır. Sen onları yüzlerinden tanırısın. İnsanlardan arsızca bir şey istemezler. Siz hayır olarak ne verirseniz, şüphesiz Allah onu bilir.*"⁸⁹

Bu ayette dile getirilen fakir muhacirlerin ashâb-ı suffa olduğu şeklindeki yorumlara yer veren İbnü's-Serrâc, her devirde bu özelliği taşıyan müminlerin fakir adıyla anıldıklarını ifade etmiştir. Hz. Peygamber'in onların fakrını ve gayreti ile kalplerinin güzelliğini övdüğünü belirterek Allah'ın kendilerinden razı olduğunu haber verdiğini vurgulamıştır.⁹⁰ Ayrıca Hz. Peygamber "*el-fakru fahrî/fakirlik övüncümdür,*"⁹¹ buyurarak fakirlerin içinde buldukları durumdan şikâyet etmemelerini istemiştir. "*Herkesin bir özelliği vardır. Benim özelliğim de fakirlik ve cihaddır. Kim bunları severse beni sevmiş olur. Kim de sevmezse beni sevmemiş olur,*"⁹² sözüyle de fakirlere karşı Müslümanların görevlerini hatırlatmıştır. "*Allah'ım, beni miskin olarak ya-*

88 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 50^a.

89 Bakara 2/273.

90 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 52^b-53^a.

91 Aclûni, *age*, II, 7.

92 İbn Arrâk, *Tenzihü's-Şeri'l-Merfûa ani'l-Ahbâri's-Şeriatil-Mevzûa*, tahk. A. Abdullatif - A. M. es-Siddik, Beyrut 1981, II, 182; M. Nâsiruddin Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdisi'd-Daife ve'l-Mevdûa*, Riyad 1992, II, 40.

şat, miskin olarak öldür ve miskinler zümresi ile haşret.”⁹³ Kendisini sevdiğini söyleyen bir Müslümana da “Fakirliğe hazırlan,”⁹⁴ buyurarak hayat tarzı hakkında ipucu vermiştir.⁹⁵

Bunlara ilave olarak fakrın üstünlüğü ile ilgili Hz. Peygamber'den⁹⁶ ve bazı âriflerden⁹⁷ birçok rivayet aktaran İbnü's-Serrâc'a göre zühd ile fakr arasında bazı farklar vardır. Her derviş (fakir) zâhiddir ama her zâhid derviş değildir. Her sûfi dervîştir fakat her derviş sûfi değildir. Fakr zühdden, tasavvuf da fakrdan daha özeldir. O, bu konuda farklı görüşlere de rastlanabileceğini ifade etmiştir.⁹⁸

İbnü's-Serrâc, zühd ve fakr kavramlarıyla ilişkisi olduğunu düşündüğü sûfi ve tasavvuf kavramlarının anlamları hakkında da bazı sûfilerin sözlerini aktararak tasavvuf terimi hakkında açıklayıcı bilgiler vermektedir. Ona göre tasavvufun özel ve genel yönleri vardır. Sûfiler de tıpkı peygamberler gibi yün elbise giydikleri için sûfi diye isimlendirilmiştir. Bununla birlikte onlar safâ ehli olduğu için sûfi şeklinde anılmıştır.⁹⁹ O, böylece tasavvuf kelimesini yün anlamındaki “sûf” ve arınmak, temizlenmek anlamındaki “safâ” terimleriyle irtibatlandırmıştır.

Hz. Peygamber (s.a.)'in tercih ettiği zühd ve fakrın sûfiler tarafından bir hayat tarzı olarak benimsenmesi beraberinde sabırlı olmayı da gerektirmiştir. Zira zâhid ve fakir, dünya nimetlerinin geçiciliğini bildiği için onlara karşı sabırlı olabilir.

2.1.7 Sabır

Sabır, nefsi musibet anında aklın sınırı ve dinî kurallar bütünü içerisinde tutmaktır. Başına gelen sıkıntılardan ötürü şikâyeti, sızlanmayı sadece Allah için terk etmeye sabır dendiği gibi, Allah'a ibadette devamlı olmaya, isyandan ve nefse haz veren şeylerden kaçınmaya da sabır denir.¹⁰⁰

İbnü's-Serrâc, Kur'ân'da sabredenlerin şöyle müjdelendiğini ifa-

93 Tirmizi, “Zühd”, 37.

94 Tirmizi, “Zühd”, 36, hadis no: 2350.

95 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 54^{ab}.

96 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 54^b-57^a.

97 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 57^b-59^b.

98 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 59^a.

99 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 59^a.

100 Cevherî, *age*, II, 706; Ragıb el-İsfahânî, *age*, s. 273; İbn Fâris, *age*, III, 329; İbn Manzûr, *age*, III, 2391-2392; Kuşeyrî, *age*, s. 325; Cürçânî, *age*, s. 149.

de etmiştir: “*Sabredip iyi işler yapanlar için mağfiret ve büyük mükâfat vardır.*”¹⁰¹ “*Sabret, çünkü Allah güzel davrananların ecrini zayı etmez.*”¹⁰² Hz. Peygamber’in de şu hadislerinde konuyu açıklayıcı bilgiler verdiğini vurgulamıştır: “*Sabrın felaketle ilk karşılaşma anında olduğunu*”¹⁰³ haber verip şöyle buyurmuştur: “*Herhangi bir Müslüman’ın başına bir musibet geldiğinde: “Bu Allah’ın emridir, biz Allah’a aidiz ve O’na dönüçüçeriz.” Allah’ım! Bana yardımcı ol, benim için onun yerine daha hayırlısını ver!” derse Allah ona, onun yerine ondan daha hayırlısını verir.*”¹⁰⁴ “*Sabır imanın yarısıdır.*”¹⁰⁵

İbnü’s-Serrâc, sabrı cennet hazinelerinden bir hazine olarak tanımlamış¹⁰⁶ ve Hz. Ali’nin sabrın önemini belirten şu sözünü nakletmiştir: “*Vüçuda göre baş ne ise, imana göre sabır da odur.*”¹⁰⁷ Daha sonra Cüneyd Bağdadî’nin “*sabır, yüzü ekşitmeden acıyı yudum yudum içine sindirmektedir*” ve Ruveym’in “*sabır, şikâyeti terk etmektir*” sözlerine yer vermiştir.¹⁰⁸ Bu ifadeler sabrın o kadar da kolay olmadığını göstermektedir. İnsana has ve nefis mücahedesinin en önemli şartı olan sabır, insanın musibetle karşılaştığı ilk anda olur. Bu sebeple belayı rıza ile karşılamak olarak değerlendirilir. Bunu gerçekleştirebilen bir mümin, Allah’ın kendisini nefsinin oyuncağı yapmamasından ötürü O’na hamdeder ve verdiği nimetlerin şükrünü cinsiyle eda eder.

2.1.8 Hamd ve Şükür

Hamd ve şükür, nimeti vereni iyiliklerinden dolayı övmek demektir.¹⁰⁹ Yapılan iyiliğin işe yaradığını ifade ederek dil, el ya da kalple iyilik yapmayı övmektir. Tasavvuf terimi olarak şükür, kulun Allah’ın kendisine yaptığı bağış ve ihsanları kalben Allah’ın kemâl ve celâl sahibi olduğuna inanıp, dille O’nu zikrederek ya da diğer organlarla gerektiği gibi O’na şükür yapmaktır. Şükür, ihsanda bulunanın nimetini ona boyun eğerek itiraf etmektir.¹¹⁰

101 Hüd 11/11.

102 Hüd 11/115.

103 Buhârî, “Cenâiz”, 7; Müslim, “Cenâiz”, 14-15; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 130-143, 217.

104 Müslim, “Cenâiz”, 3-5; Mâlik ibn Enes, *el-Muvatta’*, “Cenâiz”, 42.

105 Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Kebir*, tahk. H. A. Selefî, Beyrut: Dâru İhyai’t-Türasi’l-Arabi, t.y., IX, 104; İbnü’s-Serrâc, *Teşvikü’l-ervâh*, vr. 63^a-65^a.

106 İbnü’s-Serrâc, *Teşvikü’l-ervâh*, vr. 63^a.

107 Kuşeyrî, *age*, s. 324. İbnü’s-Serrâc, *Teşvikü’l-ervâh*, vr. 64^a.

108 İbnü’s-Serrâc, *Teşvikü’l-ervâh*, vr. 63^a.

109 Cevherî, *age*, II, 702.

110 Kuşeyrî, *age*, s. 314-315; Cürçânî, *age*, s. 145; Tehânevî, *age*, I, 1038.

Her organın kendine göre bir şükrü vardır: Dilin şükrü, Allah'ı zikretmek, gıybet ve dedikodudan uzak durmak; gözün şükrü arkadaşında gördüğü kusuru örtbas etmek; kulakların şükrü dostları hakkında duydukları kusur ve ayıpları gizlemektir.¹¹¹

İbnü's-Serrâc'a göre hamd, hamde layık olanı güzel sıfat ve fiillerle övmektir. Bir kimsenin övülen vasıfları çok olduğunda Mahmûd ve Muhammed denilir. Bu yüzden Hz. Peygamber (s.a.)'e Muhammed ismi verilmiştir. Hamd ve şükür birbirine yakın olmakla birlikte hamd şükürden daha umumi olduğu için Kur'ân-ı Kerim hamd ile başlamaktadır. Şükür ise, özellikle nimet vereni övmek ve teşekkür etmektir. Şükür kalp, dil ve organlarla yapılır. Ona göre şükürün erkânı üçtür. Birincisi, nimeti ve bütün nimetlerin sahibi olan nimet vereni bilmektir.¹¹²

Hz. Peygamber'in de vurguladığı gibi hamd şükürün başıdır. Ayakları şişinceye kadar namaz kıldığında kendisine "Senin geçmiş ve gelecek günahların bağışlandığı halde niçin böyle yapıyorsun?" denildiğinde "Şükreden bir kul olmayayım mı?"¹¹³ şeklindeki cevabı Allah Resûlü'nün hamd ve şükre verdiği önemin göstergesidir. İbnü's-Serrâc'a göre şükürün en önemli özelliği nimet vereni ve nimeti tam anlamıyla bilmektir. Zira marifetullah aynı zamanda bir hamddir.¹¹⁴

Günlük hayatta insan kendisine yapılan küçük bir iyiliğe teşekkür ederek muhatabının gönlünü almakta ve iyi ilişkilerini sürdürmektedir. Allah'ın verdiği sayısız nimeti her an kullanan insan, ona her zaman ve her yerde durumun gerektirdiği biçimde şükretmelidir. Yapılan bu şükür Allah ile arasındaki ilişkileri sağlamlaştıracak, nimetin artırılmasını sağlayacaktır. Böylece kulun Allah'a güveni gerçekleşecek ve insan ile Allah arasında bir sevgi ve muhabbet doğmasına zemin hazırlanmış olacaktır.

2.1.9 Tevekkül

Tevekkül, acizliğini itiraf edip başkasına güvenmektir. Bedenle kulluğun gereklerini yapmak, kalple Allah'a bağlanmak ve yetecek kadar şeylerle yetinmektir.¹¹⁵ Kalbin Allah'a güvenini ifade eden tevekkülün doğruluğu

111 Kuşeyrî, *age*, s. 317-318.

112 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 67^b.

113 Buhari, "Teheccüd", 6.

114 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 67^b.

115 Serrâc, *age*, s. 50; Kuşeyrî, *age*, s. 303-304.

her işte Allah'a tam güven ve O'nu yeterli bulmaktır. Bunun göstergesi de musibetler ve belalar karşısında sabırlı olmaktır.¹¹⁶ Tevekkül kalple ilgili bir hâl olduğu için, bedenle çalışıp kazanmak, tedavi olmak tevekküle zıt ve engel değildir.

Allah Teâlâ Kur'ân'da tevekkül terimine birçok kez değinmiş ve kendisine tevekkül edenleri överek iman ve muhabbetle vasıflandırmıştır. “Kim Allah'a tevekkül ederse Allah ona kâfidir.”¹¹⁷ Yani kendisine güvenen ve şükreden kuluna yeterlidir.

Hz. Peygamber de şöyle buyurmuştur: “Eğer siz Allah'a gerçek anlamda tevekkül ederseniz Allah sabah yuvalarından ayrılan kuşların rızkını verdiği gibi sizin rızkınızı da verir.”¹¹⁸ “İnsanların en güçlüsü olmanın kendisini sevindirdiği kişi Allah'a tevekkül etsin. İnsanların en keremlisi olmaktan mutlu olan kişi Allah'a ittikâ etsin. İnsanların en zengini olmak kendisini sevindiren kişi, kendi elindekinden daha çok Allah'ın katındakine güvensin.”¹¹⁹

“Ümmetimden yetmiş bin kişi hesapsız olarak cennete girecektir.” Orada bulunan bir adam: Ya Resûlallah onlar kimlerdir? diye sorunca şöyle buyurdu: Onlar vücudlarını dağlamayanlar, muska okuyup üflemeyenler ve Rablerine tevekkül edenlerdir. Bunun üzerine Ukkâşe ayağa kalkarak: ‘Ya Resûlallah! Benim onlardan olmam için Allah'a dua et’ dedi. Allah'ın elçisi: ‘Sen onlardansın’ buyurdu. Bunun üzerine hadisi rivayet eden ‘Bana da dua et’ deyince Resûlallah: Ukkâşe seni geçti.”¹²⁰ diye buyurdu.

İbnü's-Serrâc, tevekkül konusunu açıklarken bazı âriflerin sözlerine yer verir. Bu bağlamda Zünnûn el-Mısrî'nin “tevekkül, nefsi Rab olma durumundan çıkarıp kulluk yapmasını sağlamaktır” ve Ebû Türâb Nahşebî'nin: “Kul amelinde doğru olursa amele başlamadan önce tadını bulur. Amelinde ihlâslı olursa amele başladığı anda tadını bulur” sözleri zikredilebilir.¹²¹

Allah'a gerçek anlamda tevekkül eden bir sâlik, O'nun her türlü tasarrufuna rıza gösterir. Her an Allah ile olduğunun bilincinde olarak lütfunu da kahrını da hoş karşılar.

116 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 70^b-71^a.

117 Talâk 65/3.

118 Tirmizi, “Zühd”, 33; İbn Mâce, “Zühd”, 14.

119 Ali Mütteki, Ali b. Abdülmelik b. Kadı Han Müttaki el-Hindi, *Kenzü'l-Ummâl fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Efâl*, Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1993, hadis no: 5686; İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 70^b.

120 Müslim, “İman”, 371.

121 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 71^b.

2.1.10 Rızâ ve Murâkabe

Allah'a açılan en büyük kapı ve dünya cenneti olan rızâ, ilâhi hükmün, kaderin tecellilerinin akışı altında kalbin sükûn halinde bulunmasıdır.¹²² Allah'ın hikmetli hükümlerine itiraz etmeden teslim olan kişi, mâsivâ ile ilgili her şeyin kazanç veya kaybindan dolayı sevinç ve üzüntüyü terk eder. Sadece Allah'ın hoşnutluğunu ister. Kulun Allah'tan razı olması, Allah'ın kendisi hakkındaki hükmünü kötü görmemesidir. Allah'ın kuldun razı olması ise, kulun emir ve yasaklara uyduğunu görmesidir.¹²³

Horasanlı sûfiler tarafından makam olarak nitelendirilen rızâ, kulun çalışarak elde ettiği şeyler cinsinden olup tevekkülün en son merhalesidir. Iraklı sûfilere göre ise rıza makam değildir ve çalışarak elde edilmeyip Allah'ın kulun kalbine ilhamıyla gerçekleşir. Nitekim Bağdatlı sûfilerden Hâris el-Muhâsibî'ye göre bir hâl olan rızâ, ilâhi irade hükmünü icra ederken kalbin huzur ve sükûn içinde olmasıdır. Çünkü rızâ muhabbetin neticesidir. Seven sevgilisinin yaptığı şeylere razı olur.¹²⁴ Cüneyd Bağdadî rızayı kulun iradesini terk etmesi olarak tanımlarken; Zünnûn el-Mısırî kaderin tecellileri karşısında kalbin neşe içinde olması şeklinde ifade eder.¹²⁵ Ebû Süleyman Dârânî ise Allah'tan razı olmanın ve mahlûkata şefkatli davranmanın peygamberlerin ahlâkından olduğunu ifade etmiştir.¹²⁶

İbnü's-Serrâc'a göre rıza itirazı ve ihtiyarı terk etmektir. Allah'ın insan için olan tercihini gönül hoşluğu ile kabul etmektir. Rıza, Allah Teâlâ'ya hem kalben gizli, hem de dil ile açıkça teslim olmaktır. Başlangıcı makâmlardan, sonu hâllerdendir. Çünkü rıza tevekkülün nihayetidir.¹²⁷ O, bu ifadeleriyle İbnü'l-Arabî ile aynı kanaatleri paylaşmaktadır.¹²⁸

Murâkabe ise, Allah'ı görüyormuş gibi ibadet etmektir.¹²⁹ Allah'ın her an bütün hal ve davranışları görüp vakıf olduğu şuur ve idrâki içinde ol-

122 İbn Fâris, *age*, II, 402; İbn Manzûr, *age*, III, 1663-1664; Serrâc, *age*, s. 52; Kuşeyrî, *age*, s. 336.

123 Rağıb el-İsfahânî, *age*, s. 197.

124 Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf, Ta'arruf*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1992, s. 152; Kuşeyrî, *age*, s. 339; Hucvirî, *age*, s. 287-288.

125 Kelâbâzî *age*, s. 152; Kuşeyrî, *age*, s. 339; İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 74^b.

126 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 74^b.

127 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 73^b-74^b.

128 İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, Kahire 1293h., II, 281-282.

129 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 73^b-74^b.

maktır.¹³⁰ Bu sebeple kalbi zarar veren şeylerden korumalı, gönle gelen şeylerin Allah'ın bilgisinin dışında olmadığını yakinen kavramalıdır.¹³¹

İbnü's-Serrâc, Kur'ân-ı Kerim'den bununla ilgili olarak şu ayetlere yer verir: "Allah her şeyi murakabe etmektedir,"¹³² "İnsan hiçbir söz söylemez ki onu gözetleyen, dediklerini zapteden biri hazır bulunmasın."¹³³ Hz. Peygamber de "ihsan hadisi" olarak şöhret bulan bir sözünde bu durumu şöyle açıklar: "Allah'a sanki O'nu görüyormuş gibi ibadet et. Her ne kadar sen O'nu görmüyorsan da O seni görüyor."¹³⁴

İbnü's-Serrâc konuyla ilgili olarak bazı sûfilerden nakillerde bulunarak murâkabenin önemini vurgulamaya çalışmıştır. Bu bağlamda şunları zikredebiliriz: Nasrabâzî: "Recâ tâatleri harekete geçirir, havf günahlardan uzaklaştırır, murâkabe ise hakikat yollarına sevk eder." Ebû Muhammed el-Harîrî iki şeyle emrolduklarını belirtmiştir: "Birincisi nefsini Allah rızası için murâkabe altında tutmak, ikincisi ise zâhirin ilme ve şeriata uygun olmasıdır." Ebû Osman Mağribî: "Bu yolda insanın nefesine gerekli olan en üstün şeyler nefis muhasebesi, murâkabe ve bildiğiyle amel etmektir."¹³⁵

Bu sözleri aktaran İbnü's-Serrâc; Allah bizi emrine razı olanlardan, dışını ve içini murâkabe edenlerden kılın, diyerek dua etmiş ve murâkabenin bir neticesi olan tasavvuf hallerinden mahv ve isbâtın büyük ve zor işlerden olduğunu belirtmiştir.¹³⁶ Ona göre bu makam ve halleri yaşayan sâlik seyr ü sülûkunu tamamlayarak kemâle erer. Ancak bu yol ve eğitim süreci o kadar kolay değildir. Sâlik bir mürşid-i kâmile intisab ederek tasavvuf eğitimine adımını attığı andan itibaren onu yoldan alıkoymaya çalışacak birçok engel karşısına çıkacaktır ki bunlar aynı zamanda sâliği helâke götüren hasletlerdir. Bunların başında da dünya sevgisi gelmektedir.

3.2. Talibi Helake Götüren Hasletler

3.2.1. Dünya Sevgisi

İbnü's-Serrâc'a göre, insanı helake götüren hasletlerin başında dünya sevgisi gelir.¹³⁷ Hub, sevgi demektir, buğzun/nefretin zıddıdır. Dünya geçici

130 Cürcânî, *age*, s. 236.

131 Serrâc, *age*, s. 53.

132 Ahzâb 33/52.

133 Kâf 50/18.

134 Buhârî, "İman", 37; Tirmizî, "İman", 4.

135 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 76^a.

136 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 77^a.

137 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 85^a.

ahiret ise bâki olduğu için dünya sevgisini kontrol altında tutmak gerekir. Kur'an'da Yüce Allah dünya sevgisini, mal sevgisini yermiş ve geçiciliğini vurgulamıştır.¹³⁸ Bu konudaki ayet ve hadislerin rehberliğinde dünyaya da âhirete de kendilerine duyulan ihtiyaç kadar değer verilmelidir. Dünya âhiretin kazanıldığı yer olmakla birlikte dünyaya bel bağlamamalı, onun ve nimetlerinin fâni olduğu gerçeğinden hareketle Selmân-ı Fârisî, Suheyb er-Rûmî, Bilal el-Habeşî gibi sahabenin suffa ehlinde olan fakirleri örnek alınmalıdır.¹³⁹

İbnü's-Serrâc'a göre Yüce Allah dünya, kadın, mal ve evlat sevgisinin insanı Allah'ı anmaktan alıkoyan özelliğine dikkat çekerek bu konuda müminleri uyarmıştır.¹⁴⁰ Bu bağlamda şu ayetlere dikkat çekmiştir: "*Bilin ki, dünya hayatı oyun, oyalanma, süslenme, aranızda övünme ve daha çok mal ve çocuk sahibi olmaktan ibarettir. Bu, yağmurun bitirdiği, ekicilerin de hoşuna giden bir bitkiye benzer; sonra kurur, sapsarı olduğu görülür, sonra çerçöp olur. Ahirette çetin azap da vardır. Allah'ın hoşnudluğu ve bağışlaması da vardır; dünya hayatı ise sadece aldatıcı bir geçinmedir.*"¹⁴¹

İbnü's-Serrâc, takvânın insanı dünya sevgisine karşı uyanık tuttuğunu ifade ederek bu bağlamda Hz. Ömer'in "takvâ, nefsinin hiçbir kimseden üstün görmemendir" sözüne yer vermiştir.¹⁴² Bazılarının "dünya ahiretin tarlasıdır" sözünden hareketle dünya nimetlerinden faydalanma konusuna değinerek şu açıklamayı yapmıştır: "Bu doğrudur fakat dünyanın geçiciliğini bilenler, zaruret miktarıyla yetinenler ve kazancını ahiret için harcayanlar için." O, bu ifadeleriyle dünyanın geçiciliğinin farkında olarak davrananlar için dünya malına sahip olmanın bir zararı olmadığını belirtmiştir. Dünya bir menzildir. Maksadına ulaşmak isteyen bu menzilde durup kalamayacağını bilir ve ona göre hareket eder. Eğer dünyanın lezzetlerine ve şehvetlerine kapılıp gayesini unutursa onun öldürücü etkisi altına girmiş demektir.¹⁴³

İbnü's-Serrâc'a göre, Hz. Peygamber'in de belirttiği gibi "*Dünya sevgisi, bütün kötülüklerin başıdır.*"¹⁴⁴ Dünyayı ve içindekileri kötileyen birçok ayet

138 Âli İmrân 3/117; Nisâ 4/94; Ârâf 7/169; Enfâl 8/67; Yunus 10/70; Ra'd 13/26; Kehf 18/45.

139 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 85^a-86^b.

140 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 85^a.

141 Âli İmrân 3/14; Kehf 18/7, 46. İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 85^a.

142 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 85^b.

143 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 86^b.

144 Aclûnî, *age*, I, 344-345.

ve hadis vardır. Bu bakımdan dünyaya mesafeli durmalıdır. Müttakî mümin, dünya sevgisini gönlünden silebilmek için gece ibadet etmeli, duaların en çok kabul edildiği seher vakitlerini dua ve istiğfarla geçirip değerlendirmelidir.¹⁴⁵

Dünya sevgisi ile dolu kalplerin sahipleri ellerindeki nimetlerin azalacağı endişesiyle insanlara yardım etmeyi, fakir ve yetimleri gözetmeyi düşünmezler. Allah'ın kendilerini imtihan etmek için verdiği nimetlerin kadrini bilemediklerinden ötürü cimrilik yaparlar.

3.2.2. Cimrilik

İbnü's-Serrâc'a göre cimrilik, hem din hem de akıl tarafından çok kötü görülen bir haslettir. Övülen vasıf ise bunun zıddı olan cevâd/cömertliktir. Cimriliğin tedavisi ihtiyaç sahiplerine elindeki maldan vermekle, imkândan yararlandırmakla mümkün olur. Bu yüzden mal biriktirmek ve hakkını ödememek Kurân ve hadislerde yerilmiştir. Nitekim Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerim'de şöyle buyurmuştur: *"Allah'ın bol nimetinden verdiklerinde cimrilik edenler, sakın bunun kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar, bilakis bu onların kötülüğüdür. Cimrilik yaptıkları şey, kıyamet günü boyunlarına dolanacaktır. Göklerin ve yerin mirası Allah'ındır. Allah işlediklerinizden haberdardır."*¹⁴⁶ *"Altın ve gümüşü biriktirip Allah yolunda sarf etmeyenlere can yakıcı bir azabı müjdele. Bunlar cehennem ateşinde kızdırıldığı gün, alınları, böğürleri ve sırtları onlarla dağlanacak, "Bu, kendiniz için biriktirdiğinizdir; biriktirdiğinizi tadın" denecek."*¹⁴⁷ İbnü's-Serrâc, Leyl suresinde de konuya yer veren Yüce Allah'ın cimriliğin bir kalp hastalığı olduğunu vurguladığını ifade etmiştir.¹⁴⁸

İbnü's-Serrâc'a göre, Ebû Zer'in rivayet ettiği bir hadiste Allah Resûlü kişinin öldüğünde geriye bıraktığı malı bu bağlamda yorumlayıp cimrilikle ilişkilendirmiştir. Ebû Zer'den bunu işitenler itiraz edince o yukarıdaki ayetle cevap verip *"Siz Kur'ân okumuyor musunuz?"* demiştir. Hz. Peygamber bir başka sözünde cimrilikten Allah'a sığınarak bu hasletin kötülüğünü açıkça beyan etmiştir.¹⁴⁹ İbnü's-Serrâc'ın ifadesine göre cömert Allah'a, cennete ve insanlara yakındır, cehenneme de uzaktır. Cimri bunun tam aksidir. Cömert bir cahil, cimri bir âlimden Allah'a daha sevimlidir. İn-

145 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 86^b-87^a.

146 Âli İmrân 3/180.

147 Tevbe 9/34-35.

148 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 81^{ab}.

149 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 82^b.

sanı helâke götüren kalp hastalıklarından biri olan cimrilik, mal sevgisinden kaynaklanmaktadır. Çünkü mal sevgisi insanı Allah'tan uzaklaştırıp mâsivâ ile meşgul eder.¹⁵⁰

3.2.3. Hased

Hased, başkasındaki bir nimetin zevalini istemektir ki bu haramdır. Gıpta ise, başkasındaki nimetin devam etmesini istemekle birlikte kendisinde de o nimetin olmasını istemektir ki bu caizdir. İbnü's-Serrâc, Kur'ân'da ve hadislerde hasedin kötülüğünü vurgulayan birçok örnek olduğunu belirterek şu ayetleri örnek vermiştir:¹⁵¹ “Yoksa Allah'ın bol nimetinden verdiği kimseleri mi çekemiyorlar?”¹⁵² “Hasetçinin şerrinden Allah'a sığınırım.”¹⁵³

İbnü's-Serrâc, hasetçileri Allah'ın düşmanı olarak değerlendirerek Hz. Peygamber (s.a.)'in “Haset, ateşin odunu tükettiği gibi iyilikleri siler,”¹⁵⁴ hadisine vurgu yaparak hasedin kinden kaynaklandığını belirtir.¹⁵⁵ Hasetçi herhangi bir konuda yalnız ve üstün olmayı, malı ve mansıbı paylaşmama-yı, kendisinde olan bir şeyin başkasında olmamasını, başkasında olan bir şeyin de yok olmasını ister. Bir nimette eşit olmak hoşlarına gitmez. Bu yüzden hasetçiler hiçbir zaman tam anlamıyla sevinemezler. Çünkü onları üzecek başkalarının sahip olduğu bir şey mutlaka bulunur. Hâtemü'l-Asam'ın da ifade ettiği gibi söz taşıyıcılara güvenilmez, hasetçiler de başarıya ulaşamaz. Bu durum hasetçinin sevinmesine engel olur.¹⁵⁶

İbnü's-Serrâc'a göre, insan tanıdığı ve yakınında olanlara karşı daha fazla kıskançlık duyar ve ona kin besleyip haset eder. Bu konuda İblis'i hiçbir yaratılmış geçemez. Hz. Yusuf'u kıskanan kardeşlerinin ondan kurtulmak için her türlü hileye başvurmaları kardeş hasedine örnek gösterilebilir.¹⁵⁷

3.2.4. Gazab/Öfke

Gazab, kendisine kızılan kişiden intikam alma isteğidir. İbnü's-Serrâc, bu yönüyle gazabın büyük bir yılanı benzetildiğini ifade eder.¹⁵⁸ Hz. Peygam-

150 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 83^a.

151 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr.90^b.

152 Nisâ 4/54.

153 Felak 113/5.

154 Ebu Dâvud, “Edeb”, 44.

155 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 91^a.

156 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 90^b-91^a.

157 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 91^a.

158 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 95^b.

ber (s.a.) hasedin kötülüğünü vurgulama bağlamında şöyle buyurmuştur: “*Sabır balı bozduğu gibi öfke de imanı ifsad eder.*”¹⁵⁹ Bu yüzden “*Öfkeleniğinde sus.*”¹⁶⁰

Allah Resûlü: “*Kendisiyle Allah’ın size vereceği makamları ve derecelerini yükselteceği şeyi bildireyim mi?*” deyince oradakiler “*Evet ey Allah’ın Resûlü*” dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurdu: “*Senin hakkında cahillik edene yumuşaklıkla muamele etmen, sana gelmeyene gitmen, sana vermeyene vermen, sana zulmedeniyi affetmendir.*”¹⁶¹

Gazabın en önemli sebebi, kızılan kişiye karşı kibirlenmektir. Çaresi, gazabın sebepleri konusunda düşünmek ve kulun acziyetinin farkına varmaktır. Bir kimse öfkeleniğinde Hz. Peygamber (s.a.)’in de vurguladığı gibi, ayakta ise oturmalı, oturuyorsa uzanmalıdır. Çünkü öfke şeytandır, şeytan ise ateşten yaratılmıştır. Ateş de ancak su ile söndürülebilir. Bu yüzden öfkelenen kişinin abdest alması öfkesinin yatışmasına yardım eder.¹⁶²

İbnü’s-Serrâc’a göre, iyi bir dost ve arkadaş insanın çaresiz kaldığı durumlarda kendisiyle ilgilenen kişidir. Nitekim Bayezid Bistamî kendisine kiminle arkadaşlık yapayım, diye soran Ebû Musa’ya “Hastalandığın zaman seni ziyaret eden, günah işlediğin zaman senin için tevbe istiğfar edip dua eden biri ile arkadaşlık yap” diyerek bu duruma dikkat çekmiştir.¹⁶³

3.2.5. Makâm Sevgisi

Makâm sevgisi, herkesin kendisinin emrine girmesini, hükmüne itiraz etmemesini istemektir. İbnü’s-Serrâc’a göre makâm sevgisi, bütün insanlarda bulunan bir özelliktir. Çünkü nefis üstün olmayı, hükümrân olmayı ve kendisine uyulmasını sever. Hatta bazıları bu konuda haddi aşır ilahlık davasında bile bulunabilir. Bu duyguyu besleyen kişi eğer bir âlim ise, ilminin bütün âlimlerden üstün olduğunu, cesur biri ise, bütün cesaretlilerden daha cesur olduğunu iddia edip liderlik peşine düşer.¹⁶⁴

159 İbn Arrâk, *age*, II, 103.

160 Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, IV, 39; Taberânî, XI, 33.

161 Bezzâr, *Müsned*, tahk. Mahfûzu’r-Rahmân Zeynullâh, Medine: Mektebetu’l-Ulûm ve’l-Hikem, 1995, VII, 161-162; Nureddin Ali b. Ebi Bekr Heysemî, *Mecmau’z-Zevâid ve Menbe’l-Fevâid*, Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1412, VIII, 34; İbnü’s-Serrâc, *Teşvikü’l-ervâh*, vr. 96^b.

162 Ebu Dâvud, Edeb, 140; Ahmed İbn Hanbel *Müsned*, V, 152; İbnü’s-Serrâc, *Teşvikü’l-ervâh*, vr. 96^b.

163 İbnü’s-Serrâc, *Teşvikü’l-ervâh*, vr. 97^b.

164 İbnü’s-Serrâc, *Teşvikü’l-ervâh*, vr. 102^b.

İbnü's-Serrâc'a göre ahiretteki yüce makâmı, özellikle *refîku'l-'alâ'yı* istemekle dünyadaki mal ve makâm, riyâset ve liderlik sevgilerini karıştırmamak gerekir. Çünkü Allah Teâlâ ve Resûlü ahiretteki yüce mertebeleri istemeyi övmüş, dünyada mal ve mülk peşinde ömür harcamayı yermiştir. Hz. Peygamber (s.a.) vefatı sırasında "*refîku'l-'alâ'ya*" diyerek gideceği yeri işaret etmiştir. Bununla birlikte dünyada Allah'ın zât, sıfat ve fiillerini bilme ilminde üstün mertebeye çıkmayı istemek ve dünya ile ilişkileri sınırlandırmak övülmüştür.¹⁶⁵ Zira bunlar Allah'ın rızasını elde etmeyi amaçladığı için haset bu güzel duygularla aynı kalpte barınmaz. Nitekim "*Bu ahiret yurdunu, yeryüzünde böbürlenmeyi ve bozgunculuğu istemeyen kimselere veririz. Sonuç Allah'a karşı gelmekten sakınanlardır,*"¹⁶⁶ ayetindeki müjde Allah'ın müttakî müminlere bir ikramıdır.

3.2.6. Kibir

Kibir ve kibriyâlık, bir kimsenin kendini başkalarından daha üstün görmesidir. Bu bakımdan kibriyâlık Allah Teâlâ'nın kendisine aittir ve kulların kibriyâlık peşinde koşması uygun değildir. Çünkü kibirlenmek insanın kendine zulmetmesidir. Kibirli ve mütekebbir zâlimlerin yeri ise cehennemdir.¹⁶⁷ Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*Allah'a karşı yalan uyduranların, kıyamet günü, yüzlerinin siyah olduğunu görürsün. Böbürleneler için cehennemde bir durak olmaz olur mu?*"¹⁶⁸ Bir kudsî hadiste de şöyle buyrulmuştur: "*Azamet izârim, kibriyâlık ridâmıdır. Kim bu ikisi husunda benimle çekişirse onu ateşe atarım.*"¹⁶⁹ Hz. Peygamber (s.a.) de kalbinde hardal tanesi kadar kibir olan kişinin cennete giremeyeceğini belirtmiştir.¹⁷⁰

İbnü's-Serrâc'a göre kibir, bazen ilim açısından olur ki bir âlimde kibir olması büyük bir aiftir. Zira ilmi ile kibirlenenleri Hz. Peygamber (s.a.) şu sözleriyle sert bir şekilde tenkit etmiştir: "*Kıyamet günü adam getirilir ve cehennem ateşine atılır. Bağırsakları dışarı çıkar. Sonra o kişi eşeğin değirmende döndüğü gibi dönmeye başlar. Cehennemlikler kendisine "Ey filan, sen dünyada*

¹⁶⁵ İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 102^b.

¹⁶⁶ Kasas 28/83.

¹⁶⁷ İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 103^b.

¹⁶⁸ Zümer 39/60.

¹⁶⁹ Müslim, "Bir", 2620; İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 103^b.

¹⁷⁰ Müslim, "İman", 147.

bizi iyilikle emredip kötülükten uzaklaştırmadın mı?” dediklerinde o şöyle cevap verir: “Evet, ben dünyada size iyiliği emrettim fakat kendim yapmadım, kötülükten sakındırdım fakat kendim yaptım.”¹⁷¹

Bununla birlikte Allah Resûlü (s.a.) hiçbir âlimin bu hastalıktan uzak duramayacağını da ifade etmiştir. İbnü’s-Serrâc’a göre, bir âlimin kendisini başkasından ilim ve amel açısından daha üstün görmesi ve her şeyde ondan daha haklı olduğuna inanması bu tür bir kalp hastalığıdır.¹⁷²

Kibrin sebebi olan ucb, kendini beğenmek ve üstün görmektir. Kalp hastalığı olan kibrin tedavisi insanın kendi yaratılış macerasını ve Allah’ın kendisine verdiği nimetleri akıllıca düşünüp acizliğinin farkına varmasıyla mümkün olur. İlk başta kokmuş bir meni, son halde kokmuş bir cife olduğunu bilen bir kimse kibirlenmez. Ancak bunları unutan ve varlık gayesini şaşırانlar kibirlenir. Kibrin zıddı tevazudur. İnsan yaratılışını ve dünyadaki gayesini anladığında acizliğinin farkına varır ve mütevazı olur.¹⁷³

3.2.7. Kendini Beğenmek (Ucb)

İbnü’s-Serrâc, tâlibi helake götüren hasletlerden biri ve aynı zamanda kibrin de kaynağı olan ucbu şöyle tanımlar: Ucb, kulun yaptığı işlerde nefsinin ve fiillerini öne çıkarıp Allah’ın nimetlerinden gafil olmasıdır. Allah’a isyan edenler gibi Allah’ın kendisine verdiği nimetlere sevinmemesidir. Mekr ve hâlin değişmesinden korkmamasıdır.¹⁷⁴

İbnü’s-Serrâc konuyu açıklama bağlamında Mekke’nin fethinden sonra yapılan Huneyn ve Evtas Savaşı’nda Müslümanların içine düştüğü durumun ilgili ayetten hareketle böyle bir hâl olduğunu belirtmektedir. On iki bin kişi ile savaşa katılan müminler kendilerinden az olan müşrikleri küçümseyince ilk anda bozguna uğramışlardır.¹⁷⁵ Konuyla ilgili ayette Allah Teâlâ olayı şöyle haber vermektedir: “*And olsun ki Allah size birçok yerlerde ve çokluğunuzun sizi böbürlendirdiği fakat bir faydası da olmadığı, yeryüzünün geniş olmasına rağmen size dar gelip de bozularak arkanıza döndüğünüz Huneyn gününde yardım etmişti. Bozgundan sonra Allah, Peygamberine, müminlere güvenlik verdi ve görmediğiniz askerler indirdi; inkâr edenleri azaba*

171 Buhari, “Bedü’l-Halk”, 10; Müslim, “Zühd”, 51.

172 İbnü’s-Serrâc, *Teşvikü’l-ervâh*, vr. 104^b.

173 İbnü’s-Serrâc, *Teşvikü’l-ervâh*, vr. 104^a-105^b.

174 İbnü’s-Serrâc, *Teşvikü’l-ervâh*, vr. 109^a.

175 İbnü’s-Serrâc, *Teşvikü’l-ervâh*, vr. 109^a.

uğrattı. İnkârcıların cezası budur. Allah bundan sonra da dilediğinin tevbesini kabul eder. Allah başışlar ve merhamet eder."¹⁷⁶

Sahip olduğu imkânların ve nimetlerin asıl sahibini unutup kendisinin zannederek kendini üstün gören bir kişinin kalbi manevi olarak hastadır. Bunun tedavisi Allah'ı hatırlayıp acizliğini idrâk etmektir.

3.2.8. Riya

Riyâ, gösteriş demektir. Yapılan ibadet, verilen sadaka ve yardımları Allah rızası için değil de başkaları görsün diye yapmaktır. İbnü's-Serrâc bu tür insanlarla ilgili olarak Bakara suresi 261-268 ayetlerden hareketle bazı çıkarımlarda bulunmaktadır. Ona göre yapılan yardımların boşa gitmemesi için temel şart hiçbir beklenti içine girmeden sırf Allah'ın rızasını kazanmak olmalıdır. Servetini gösteriş ve başkalarının övmesi için harcayan kişinin durumunun yağın yağmur sebebiyle üzerindeki toprağın akıp gittiği kayaya benzediğini ifade ederek onların hiçbir sevap kazanamayacaklarını belirtmektedir. Allah rızası için mallarını harcayanları ise verimli topraklara benzeterek onların rableri katında büyük nimetlere kavuşacaklarını vurgulamaktadır.¹⁷⁷

İbnü's-Serrâc'a göre, mürâî yaptığı ameli büyük gördüğü için kıyamet günü kendisine herhangi bir faydası olmaz. Allah rızasını göz önünde bulunduran ise yaptığı amelin karşılığını Allah'tan beklediği için amelini aklına getirmez. Aynı şekilde gösteriş için kılınan namazın da insana bir faydasının olmayacağını Mâûn suresi 4-7 ayetlerinden hareketle vurgular. Bir müridin kendisine sürekli gece namazı kılıyor, alnında secde izi var denilmesi için ibadet etmesi, derviş ve âlim zannedilmesi için derviş ya da âlim elbisesi giymesi de buna benzemektedir.¹⁷⁸ Bir vâizin iyilikleri emredip kötülüklerden sakındırmakla birlikte kendi kalbinde bunlardan bir iz olmaması, namaz ve oruçla emredip kendisinin hakkıyla bu ibadetleri ifa etmemesi de aynı kategoriye girmektedir.¹⁷⁹ Riyâyı zahir ve batın olarak ikiye ayıran müellif, insanlar için yapılmayan, halkın gördüğünde herhangi bir tepki vermediği fakat bu amelleri kendisine atfettikleri zaman sevindiği amelleri gizli riyâ olarak değerlendirmektedir.¹⁸⁰

176 Tevbe 9/25-27.

177 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 110^{ab}.

178 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 110^b.

179 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 111^a.

180 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr.111^a.

3.2.9. Çok Yemek

İbnü's-Serrâc'a göre çok yemek yemek kâfirlerin bir sıfatıdır. Bu bakımdan tâlibin yediklerine dikkat etmesi gerekir. O, konuyla ilgili ayet ve hadisleri sıralayarak açlığın cennete götüren bir davranış, tokluğun ise cehennem ehlinin bir özelliği olduğunu vurgular.¹⁸¹ Ona göre, Ebû Süleyman Dârânî'nin de belirttiği gibi karnı doyan kimse ibadetin tadını kaybeder, hikmeti koruyamaz, insanlara şefkat edemez, ibadet kendisine ağır gelir ve şehveti artar. Tokluk cinsel birleşmeyi, mal biriktirme arzusunu ve şöhreti kamçılar. Bunlar da çok sulamaktan dolayı çürüyen bitkiler gibi kalbin manevi açıdan ölmesine yol açar. Açlık ve az yemek ise bunun aksine sağlıklı bir beden ve uyanık bir kalbe vesile olur. Böylece kalp safa bulup Rabbânî marifetleri kabul eder, şekâvet zâil olur, Allah korkusu, kalp kırıklığı ve kendini zelil hissetmek, hırsın azalması, kanaat, kendini zengin görmek gibi güzel hasletler yerleşir.¹⁸²

İbnü's-Serrâc'a göre açlık insana faydalı, tokluk ise zararlı olmakla birlikte bu her zaman böyle olmayıp bazı istisnaları da vardır. Nitekim savaşta aç bir askerın savaşması ile tok bir askerın savaşması aynı değildir. Aç asker düşmana karşı koymada sıkıntı çekerken tok asker daha başarılı olur. Öyleyse yemek yemenin âdabı, zamana ve mekâna göre değişir.¹⁸³

3.2.10. Çirkin Söz

İbnü's-Serrâc, çirkin sözlerin insanın kalbindeki duyguların bir dışa vurumu olabileceği fikriyle bunlardan sakınmak gerektiğini ifade eder. Kur'ân-ı Kerim'de vurgulandığı üzere, Allah'ın rızası dışında ne konuşulan sözün, ne verilen sadakanın, ne de yapılan iyiliğin bir faydası vardır.¹⁸⁴ Hz. Peygamber (s.a.) de Âdemoğlunun hayır ve iyiliği yaygınlaştırma, kötülüğü engelleme ve Allah'ı zikir dışında konuştuğu her sözün aleyhine olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁵ Ağzını ve cinsel organını haramdan koruyan kimseleri cennetle müjdelemiş, cehenneme girenlerin çoğunluğunun bu organlarını koruyamayanlar olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁶

181 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 224^a-225^a.

182 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 225^a.

183 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 225^a.

184 Nisâ 4/114.

185 Tirmizi, "Zühd", 62; İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 227^b.

186 Buhari, "Rikâk", 23; İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 228^a.

İbnü's-Serrâc, güzel ahlak sahiplerinin özellikleri arasında az konuşmayı, sözünde hayır yoksa susmayı sayar. Nitekim Ebû Zer'e "güzel ahlâk ve az konuşmanın kıyamet günü mizanda çok ağır iki amel olacağını" vurgulayan bir söz öğreten Hz. Peygamber (s.a.), "*Allah'a ve ahiret gününe inanan bir kimse ya hayır söylesin ya da sussun,*"¹⁸⁷ buyurmuştur. Hz. Ömer de çok konuşanın çok yanılacağını, çok yanılanın günaha gireceğini, günah sahibinin de cehennem ateşine düşeceğini belirtmiştir.¹⁸⁸ Bu yüzden susmak ve konuşmak yerinde olmalı, kişi konuştuğunda cehaletini açığa çıkarmamalıdır.

İbnü's-Serrâc, tâlibi kurtuluşa götüren ve helâke sürükleyen vasıfları açıklayıp seyr ü sülûkta takip etmesi gereken usûl ve âdâbı ortaya koymuştur. Nefsinin hevâsına değer verip dünya sevgisini kalbine sokan, riyâ, öfke, kibir ve ucb gibi kalp hastalıklarına yakalananların en kısa zamanda tevbe ve istiğfar ederek sadakat ve ihlâsla iyi amellere yönelmelerinin önemine dikkat çekmiştir. Benliğini arındırıp güzel sıfatlarla bezeyenlerin saadete erebileceklerini vurgulamıştır. Ona göre vuslata ulaşmak, Hakk'a yakın olmak için aşk merdivenlerinde yükselmek gerekir.

Sonuç

XIV. yüzyılın başlarında Besni ve Kâhta'da kâdılık yapan İbnü's-Serrâc, Şam'da yetişmiş Rifâi tarikatına müntesip Şafiî bir âlim ve sûfidir. En önemli eserleri aynı zamanda tasavvufi düşüncelerini de açıkladığı *Teşvikü'l-ervâh* ve *Tüffâhu'l-ervâh*'tır. Eserlerinden kuvvetli bir hadis bilgisine sahip olduğu anlaşılmaktadır.

İbnü's-Serrâc'ın din ve tasavvuf anlayışını büyük ölçüde *Teşvikü'l-ervâh* adlı eserinde buluruz. O, Rifâi tarikat geleneğine ve dönemin tasavvuf anlayışına uygun olarak, bir müridin sahip olması gereken iyi ve kötü vasıfları şöyle sıralar. İyi hasletler: Nefis muhasebesi, niyet, sıdk ve ihlâs, tövbe, havf ve reca, zühd, fakr, sabır, hamd ve şükr, tevekkül, rıza ve murakabe. Kötü hasletler: Dünya sevgisi, cimrilik, hased, öfke, makam sevgisi, kibir, ucb, riya, çok yemek, çirkin söz. Bu iyi ve kötü vasıfları anlattıktan sonra aşk konusuna da değinen İbnü's-Serrâc'ın tasavvufi kavramlara yaklaşımı klasik kaynaklarla örtüşmektedir. Bir konuyu

187 Buhari, "Edeb", 31; Müslim, "İman", 74.

188 İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh*, vr. 228^b.

açıklarken Ebû Nuaym, Kuşeyrî, Hucvîrî, Gazâlî ve Abdülkâdir Geylânî gibi Kur'ân-ı Kerim, hadis, sahabe ve tâbiîn sözleri ile sûfîlerin söz ve uygulamalarına yer vermiştir. Tasavvuf terimleri hakkında bilgi verirken kitabî, sahih bir tasavvuf anlayışına sahipken, *Tüffâhu'l-ervâh* adlı eserinde anlattığı sûfî menkıbelerinden bazılarında bu kitabî anlayışından uzaklaşmış görünmektedir.¹⁸⁹

Kaynakça

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ*, I-II, tahk. A. Kallâş, Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1932.
- Ali Müttakî, Ali b. Abdülmelik b. Kadı Han Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Efâl*, I-XVIII, Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1993.
- Bağdath İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, I-II, trc. R. Bilge, tahk. M. K. İnal-A. Aktuç, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yay., 1955.
- _____, *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-Zunûn*, I-II, tahk. Ş.Yaltkaya-R. Bilge, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yay., 1945.
- Bardakçı, M. Necmettin, *Sosyo-Kültürel Hayatta Tasavvuf*, II. Baskı, İstanbul: Rağbet Yay., 2005.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn, *el-Câmi'u li-Şuabi'l-İman*, I-XIV, tahk. A. A. Hâmid, Riyad: Mektebetu'r-Reşid, 2003.
- _____, *Kitâbu'z-Zühdi'l-kebir*, tahk. Â. A. Haydar, Beyrut 1987.
- Bezzâr, *Müsned*, tahk. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynullâh, Medîne: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1995.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahîh-i Buhârî*, I-VIII, İstanbul 1981.
- Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. M. Tatçı- C. Kurnaz, Ankara 2000.
- Cevherî, İsmail b. Hammad, *es-Sihâh Tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-Arabiyye*, I-IV, Kahire 1982.
- Cürcânî, S. Şerif, *Kitabu't-Ta'rifat*, Kahire: Dâru'r-Reşâd, 1991.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as, *Sünenu Ebî Dâvûd*, I-II, tahk. K. Y. Hût, Beyrut: Daru'l-Cinân, 1988.
- Elbânî, M. Nâsiruddin, *Silsiletü'l-ehâdisi'd-daife ve'l-mevdûa*, Riyad 1992.
- Hakîm Tirmizî, M. b. Ali b. Hasan, *Nevâdiru'l-usûl fi marifeti ehâdisi'r-Rasûl*, I-II, tahk. M. A. Atâ, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- _____, *Hatmü'l-evliyâ*, tahk. O. Yahya, Beyrut: Ma'hadü'l-Âdâbi's-Şarkıyye, 1965.
- Heysemî, Nureddin Ali b. Ebî Bekr, *Mecmau'z-zevâid ve Menbei'l-fevâid*, I-X, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1412h.
- Hucvîrî, Ali b. Osman Cüllâbî, *Keşfu'l-mahcûb, Hakikat Bilgisi*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yay., 1982.
- İsfahânî, Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, I-X, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988.

189 Örnek olarak bk. *Tüffâhu'l-ervâh*, vr. 61^a, 100^b, 162^a-163^b.

- İsfahânî, Râgıb, *el-Müfredât*, tahk. S. A. Dâvûdî, Beyrut-Dımaşk 1997.
- İbn Arrâk, Nureddin Ali b. Muhammed b. Ali Kinânî, *Tenzihü's-şeri'l-Merfua ani'l-ahbârî's-şeriatî'l-mevzua*, I-II, tahk. A. Abdullatif - A. M. es-Siddik, Beyrut 1981.
- İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim, *el-Musannef*, I-VIII, tahk. M. Avvame, Beyrut: Daru'l-Kurtuba, 2006.
- İbn Ebî'd-Dünyâ, *Muhâsebetu'n-nefs*, tahk. Mecdî es-Seyyid İbrâhîm, Kâhire: Mektebetü'l-Kur'an, ts.
- İbn Fâris, Ahmed b. Faris b. Zekeriyâ, *Mu'cemu makâyısı'l-luga*, I-VI, tahk. A. M. Hârun, Beyrut: Dârü'l-Cil, 1991.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mieti's-sâmine*, I-VI, tahk. M. A. Dân, Hindistan: Meclisü Daireti'l-Meârifî'l-Osmaniyye, 1972.
- İbn Hanbel, Ahmed, *Müsned*, I-XXXV, tahk. Ş. Arnavud vd., Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1999.
- İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, tahk. M. es-Sekâ-İ. el-Ebyârî-A. Çelebi, Mısır 1955.
- İbn Kâdi Şühbe, Ebu's-Sıdk Takıyyüddin Ebû Bekir b. Ahmed, *Târîhu İbn Kâdi Şühbe*, I-IV, tahk. A. Derviş, Dımaşk: Institut Français de Damas, 1977-1994.
- İbn Kesîr, *Tefsîr*, Kahire: Müessesetu Kurtuba, 2000.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, *Sünen*, İstanbul: Çağrı Yay., 1992.
- İbn Manzur, M. b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Beyrut: Daru's-Sadir, 1970.
- İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, tahk. A. M. Ömer, Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin Muhammed b. Ali, *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*, I-IV, Kahire 1293h.
- İbnü's-Serrâc, *Teşvikü'l-ervâh ve miftâhu'l-irbâh*, Süleymaniye Ktp., Amcazade, no: 272, 316 vr. (1315°).
- İbnü's-Serrâc, *Tüffâhu'l-ervâh ve miftâhu'l-irbâh*, Princeton Üniversitesi Ktp., Robert Garret Bölümü, eski no: 97, yeni no: 1127Y, 226 vr.; Berlin Staatsbibliothek W. Ahlwardt no: 8794.
- Kelâbâzî, Ebû Bekir, *Doğuş Devrinde Tasavvuf, Ta'arruf*, haz. Süleyman Uludağ, II. Baskı, İstanbul: Dergâh Yay., 1992.
- Kudâ'î, Muhammed b. Selame b. Ca'fer, *Şihâbu'l-Ahbâr*, trc. A. Yardım, İstanbul: Damla Yay., 1999.
- Kuşeyrî, Abdulkerim, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye fi İlmi't-Tasavvuf*, Beyrut-Dımaşk: Dârü'l-Hayr, 1995.
- Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, İstanbul: Çağrı Yay., 1992.
- Müslim, İbn Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, tahk. M. F. Abdulbaki, I-IV, Beyrut 1983; Riyad: Feriku Beyti'l-Efkârî'd-Devletiyeye, 1998; www. http://shamela.ws/.
- Mütercim Asım Efendi, *Okyanus, Kâmusu'l-Muhît Tercümesi*, I-III, Dersaadet 1333 h.
- Neseî, *Kitâbu's-Süneni'l-Kebîr*, tahk. Hasen Abdu'l-Mun'im Şelebî, Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2001.
- Osmanzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, haz. Mehmet Akkuş - Ali Yılmaz, İstanbul 2006.

- Öztürk, Eyüp, *İbnü's-Serrâc ve Müvelleh Dervişler (Teşvîku'l-ervâh ve'l-Kulûb ilâ Zikri Allâmi'l-Guyûb İsimli Eseri Bağlamında)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011.
- Râzî, Fahrüddin, *Mefâtihu'l-Gayb Tefsiru'l-Kebîr*, I-XXXII, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1981.
- Serrâc, Ebû Nasr, *el-Luma' fi't-Tasavvuf*, Kahire: Matbaatü's-Saade, 1960.
- Suâd el-Hakîm, *el-Mu'cemü's-Sûfi el-hikme fi hudûdi'l-kelime*, Beyrut: Daru Nedre, 1981.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, tahk. N. Şerîbe, Kahire 1986.
- Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, I-XXV, tahk. H. A. Selefî, Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, t.y.
- Taberî, İbn Cerir, *Câmi'u'l-Beyân*, tahk. Dr. Abdullah b. Abdu'l-Muhsin et-Turki, Kâhire: Dâru Hicr, 2001.
- Taşköprülüzâde, Ahmed b. Mustafa, *eş-Şakâik-un-Nümâniye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniye*, inceleme ve notlarla haz. A. S. Furat, İstanbul 1985; *Şakâik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri*, I-V, haz. A. Özcan, İstanbul: Çağrı Yay., 1989.
- Tehânevî, M. Ali, *Keşşâfu Istilahâtı'l-Fünûn*, I-II, ed. R. el-Acem, Beyrut 1996.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed, *Sünenü't-Tirmizî*, I-V, Kahire: el-Mektebetu'l-İslamiyye, 1937.
- Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1960.
- Yıldırım, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2000.
- Zemahşeri, Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyûnü'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil*, I-V, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1983/1403.